

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Житомир – 2026

УДК 811.161.2(02)

Г 84

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 12 від 26 червня 2026 р.)

Рецензенти:

Плечко Антоніна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Поліського національного університету;

Весельська Галина – кандидат філологічних наук, викладач ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету»;

Титаренко Валентина – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Українська діалектологія: навчальний посібник. Уклад.:
Г 84 Г. І. Гримашевич. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2026. 168 с.

Навчальний посібник з української діалектології призначений для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня галузі знань А Освіта спеціальності А4 Середня освіта предметної спеціальності А4.01 Середня освіта (Українська мова і література) та галузі знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки спеціальності В11 Філологія предметної спеціалізації В11.01 українська мова та література.

Теоретичний матеріал подано з відповідно до традиційних тенденцій щодо діалектних явищ у говорах українськомовного діалектного континууму, водночас для з'ясування низки теоретичних питань залучено найновіші діалектологічні праці. У навчальному посібнику запропоновано бібліографію до освітньої компоненти «Українська діалектологія», яка містить основну та додаткову літературу. Крім того, запропоновано різноманітні допоміжні матеріали, зокрема списки лексикографічних, текстграфічних та лінгвогеографічних праць.

Для студентів, учителів-словесників, філологів і всіх тих, хто цікавиться проблемами української діалектології.

81.411.1-21

© Гримашевич Галина, 2026

© Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2026

ISBN 978-966-485-335-1

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Основна література до освітньої компоненти «Українська діалектологія».....	6
Додаткова література.....	7
ТЕМА 1. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК НАУКА.....	27
Форми існування мови. Поняття національної мови, літературної мови, діалекту.....	27
Діалектологія як наука зафіксованого факту, її значення і завдання.....	31
Соціальна та територіальна диференціація мови. Соціальні діалекти.....	35
Територіальна диференціація мови. Ідіолект, говірка, група говірок, говір, наріччя, етнічна мова.....	38
Діалектне явище. Ендемік.....	41
Методи збирання та дослідження діалектного матеріалу.....	45
Місце діалектології в системі наук гуманітарного циклу.....	55
Джерела вивчення діалектів. Проблема українського діалектогенезу. Виділення діалектології в окрему науку.....	62
ТЕМА 2. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ.....	73
Перші спроби класифікації українських говорів у I половині XIX ст. Праці Опанаса Шафонського, Олексія Павловського, Івана Вагилевича, Якова Головацького, Івана Бережанина, Михайла Максимовича.....	73
Класифікація українських говорів у II половині XIX ст. Дослідження Павла Житецького, Олексія Шахматова, Івана Зілінського та ін.....	78
Значення праць Олександра Потебні для розвитку української діалектології.....	80
Костянтин Михальчук як основоположник української діалектології та лінгвогеографії.....	81
Пошуки істини діалектологами XX ст.....	84
ТЕМА 3. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ.....	90
Територія розташування південно-східного наріччя.....	90
Загальні мовні особливості південно-східного наріччя.....	91
Лінгвальні особливості говорів південно-східного наріччя. Середньонадніпрянський діалект.....	93

Слобожанський говір.....	99
Степовий говір.....	102
ТЕМА 4. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ.....	109
Історія та територія південно-західного наріччя. Загальні лінгвальні особливості наріччя.....	109
Характеристика лінгвальних особливостей діалектів південно-західного наріччя.....	109
Волинсько-подільська група говорів.....	112
Волинський говір.....	112
Подільський говір.....	114
Галицько-буковинська група говорів. Галицький (наддністрянський) говір.....	116
Покутсько-буковинський (надпрутський) говір.....	118
Гуцульський (східнокарпатський) говір.....	121
Надсянський (долівський) говір.....	123
Карпатська група говорів. Закарпатський говір.....	125
Бойківський (північнокарпатський) говір.....	129
Лемківський (західнокарпатський) говір.....	131
Сучасний стан дослідження південно-західного наріччя.....	133
ТЕМА 5. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО (ПОЛІСЬКОГО) НАРІЧЧЯ.....	135
Територія розташування північноукраїнського (поліського) наріччя. Лінгвальні особливості поліських діалектів.....	135
Значення Полісся для етногенезу слов'ян.....	139
Мовні особливості східнополіського (лівобережнополіського) говору.....	140
Характеристика мовних особливостей середньополіського (правобережнополіського) говору.....	144
Загальна характеристика мовних особливостей західнополіського говору.....	148
ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ.....	155
Список лінгвістичних атласів.....	157
Список діалектних словників.....	159
Список збірників діалектних текстів.....	165

ВСТУП

«Українська діалектологія» – одна з навчальних дисциплін історико-лінгвістичного циклу, яка має велике значення для формування загального мовознавчого світогляду майбутніх учителів-словесників, філологів, оскільки під час її вивчення значно розширюються знання про різні форми існування мови, відбувається усвідомлення значення діалектної мови для становлення й функціонування літературної мови, цінності даних діалектології для вивчення історії мови, етнолінгвістики, етнографії та інших дисциплін різних циклів, а також здійснюється підготовка студентів до усвідомленого розуміння суті загальнонародної мови й ефективного сприймання курсу історичної граматики та історії української мови.

Завдання курсу – на основі здобутків сучасної діалектології, залучивши дані історичної діалектології, зрозуміти значення її для розвитку та функціонування української літературної мови.

Мета викладання освітньої компоненти «Українська діалектологія» – формування в майбутніх учителів-словесників та філологів системи лінгвістичних знань з української діалектології, вироблення в них чітко сформованих умінь і навичок вільного володіння матеріалом з української діалектології, визначення місця діалектології серед інших наук гуманітарного циклу, розуміння ролі та значення діалектних даних для вирішення проблем сучасної української літературної мови, застосування теоретичного матеріалу під час практичних занять.

Курс української діалектології як навчальний предмет мовознавчого циклу має велике значення для формування загального мовознавчого світогляду студента-філолога: допоможе йому активніше сприймати курс історії української мови, зокрема історичної граматики, пересвідчитися в діалектній здиференційованості української мови, спостерігати інтенсивні процеси міжмовної та міждіалектної взаємодії, наслідки впливу української літературної мови на говори; озброїть необхідними знаннями його як майбутнього вчителя української мови, якому нерідко доводиться працювати в умовах діалектного оточення.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДО ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ «УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ»

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія: Навчальний посібник з регіональної діалектології для студентів спеціальності «Українська мова і література». Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. 256 с.
2. Аркушин Григорій. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення. Монографія. Луцьк, 2022. 196 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ: Наук. думка, 1980. 246 с.
4. Глібчук Н., Костів О. Українська діалектологія. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2023. 552 с.
5. Гримашевич Галина. Методичні рекомендації до проведення навчальної практики з української мови (діалектологічної) для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 01 Освіта/Педагогіка спеціальності 014 Середня освіта предметної спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2024. 48 с.
6. Гримашевич Галина. Методичні рекомендації до практичних занять із діалектології. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 96 с.
7. Гримашевич Галина. Українська діалектологія. Курс лекцій. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 176 с.
8. Конспект лекцій з української діалектології [Текст]: для студентів напряму підгот. 6.020303 Філологія (українська мова і література) / Глух. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка; [уклад.: В. М. Куриленко, Д. А. Марєєв]. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2014. 94 с.
9. Прокопчук Л. В. Українська діалектологія. Модульний курс: навч. посібник для студентів галузі 0203 Гуманітарні науки напряму підготовки 6.020303 Філологія. Українська мова і література. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. 190 с.
10. Торчинська Н. М. Українська діалектологія: навч. посіб. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2017. 158 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ «УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ»

1. Антонюк Світлана. Народні назви шляхів сполучення Ровенщини. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 72–82.
2. Аркушин Г. Л. Контрольна робота з української діалектології: Методичні рекомендації для студентів-заочників III курсу філологічного факультету, спеціальність «Українська мова і література». Луцьк, 2005. 36 с.
3. Аркушин Григорій. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальнослов'янському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 9–31.
4. Аркушин Г. А. Мисливська лексика західнополіського говору (Матеріали до «Лексичного атласу української мови»). *Дослідження з української діалектології*. Київ, 1991. С. 181–225.
5. Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся : монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. 236 с.
6. Аркушин Григорій. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальнослов'янському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 9–31.
7. Аркушин Г. Голоси з Підляшшя. Луцьк: Вежа, 2007. 533 с.
8. Аркушин Г. Колективні прізвиська підляшуків, мотивовані особливостями їхнього мовлення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*. 2021. Вип. 1 (45). С. 32–37.
9. Аркушин Г. Л. Словник українських говірок Підляшшя. Луцьк, 2025. 588 с.
10. Аркушин Г. Л. Хахлацька мова на Підляшші. *Українська мова*. 2019. № 1. С. 115–125.
11. Аркушин Г. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. 196 с.
12. Бабіна Т. А. Звукові зміни в говірках Кам'янець-Подільщини. *Тези доп. Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень, 1965) / Кам'янець-Подільський пед. ін-т. Хмельницький, 1965. С. 118–119.*

13. Баценко К. С. Про назви деяких побутових реалій у говорах Хмельниччини. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наук. думка, 1971. С. 298–304.
14. Березовська Г. Г. Українська діалектологія: Методичні рекомендації. Умань, 2008. 48 с.
15. Бичко Зиновій. Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 276–281.
16. Бичко З. М. Діалекти української мови. *Етнографія України: Навчальний посібник*. Львів: Світ, 1994. С. 159–168.
17. Бичко З. М. Діалектна лексика наддністрянського говору. Тернопіль: Лідер, 2000. 280 с.
18. Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля. Львів, 1997. 136 с.
19. Бевзенко С. П. Вступ до української діалектології: Конспект лекцій для студентів. Одеса, 1965. 68 с.
20. Бевзенко С. П. Українська діалектологія: Збірник вправ. Київ – Одеса: Вища школа, 1987. 127 с.
21. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Фонетика: Навчальний посібник. Одеса, 1974. 52 с.
22. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1997. 24 с.
23. Бідношия Ю. До питання української діалектної текстографії. *Українська мова*. 2005. № 5. С. 107–114.
24. Бідношия Юрій. Експресивність простого дієслівного присудка (на матеріалі діалектних текстів з говірки с. Машеве Чорнобильського району). *Українська мова*. 2008. № 3. С. 120–126.
25. Біла О. С. Дослідження з українського діалектного вокалізму. Чернівці: ЧДУ, 1974. 40 с.
26. Біла О. С. Довгі голосні в зоні білорусько-українських міждіалектних контактів. *XIII Республіканська діал. нарада*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 245–254.
27. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 150 с.
28. Бова (Ковальчук) Л. П. Синтаксичні особливості говірок південної Житомирщини. *Наук. зап. Сумського пед. ін-ту: Філологічна серія*. Сум. пед. ін-т. Суми, 1956. Вип. 3. С. 55–86.

29. Богомолець-Бараш О. М. Лінгвокультурний типаж *парубка (летеня)* у діалектній і загальномовній картинах світу. *Українська мова*. 2026. № 1 (97). С. 76–91.
30. Богомолець-Бараш О. М. Позаукраїнський світ в українському діалектному просторі: погляд крізь призму пропріальної лексики. *Українська мова*. 2025. № 1 (92). С. 89–106.
31. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. Київ, 1963. 251 с.
32. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів. Харків, 1962. 175 с.
33. Ващенко В. С. Лінгвістична географія середньої Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1968. 158 с.
34. Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957. 539 с.
35. Вербич Святослав. Актуальні питання викладання ономастики у вищій школі. *Українська мова*. 2008. № 4. С. 83–88.
36. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. Київ, 1997. 288 с.
37. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). Київ, 1923. 67 с.
38. Герман Костянтин. Теоретичні та методологічні засади діахронного опису діалектів. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 234–251.
39. Герман К. Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами. Чернівці, 1983. 74 с.
40. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. Чернівці: Рута, 1995. 400 с.
41. Глуховцева Катерина. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 262–274.
42. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ, 2005. 592 с.
43. Глуховцева Катерина. Картографування як джерело вивчення типології східнословобожанських говірок. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 190–202.

44. Глуховцева Катерина. Фонематичні та фонетичні особливості східнословобожанських говірок. *Діалектологічні студії. 5. Фонетика, морфологія, словотвір*. Львів 2005. С. 59–74.
45. Глуховцева К. Д., Лєснова В. В., Ніколаєнко І. О., Сердюкова Т. І., Ужченко В. Д. Східнословобожанські українські говірки: Науково-навчальний посібник. Луганськ, 2001. 107 с.
46. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд.: Гриценко П. Ю. та ін. Київ: Довіра, 1996. 358 с.
47. Говори української мови: Збірник текстів. Київ, 1977. 590 с.
48. Горбач О. Зібрані статті. Т. 5: Діалектологія. Мюнхен, 1993. 494 с.
49. Гороф'янюк І. В. Курсова та кваліфікаційна роботи з проблем лінгвістичного краєзнавства: навчальний посібник для здобувачів закладів вищої освіти. Вінниця: ТВОРИ, 2024. 166 с.
50. Гримашевич Г. І. Актуалізація підляського діалектного мовлення в прозовому дискурсі (на матеріалі антології україномовного письменства Підляшшя «Країна свого слова»). *Українська полоністика*. 2025. Т. 23. № 1. С. 28–40.
51. Гримашевич Г. І. Актуалізація середньополіських діалектних морфологічних рис у збірці прозових мініатюр Олени Лотоцької «Ангели в намистах»: імені частини мови. 2024. *Лінгвістика*. № 2 (50). С. 6–18.
52. Гримашевич Г. Актуалізація фонетичних діалектних рис середньополіської говірки в збірці малої прози «Ангели в намистах» Олени Лотоцької: вокалізм. *Acta Academiae Beregsasiensis. Philologica*. 2025. Т. 4. № 1. С. 95–113.
53. Гримашевич Г. Діалектна лексика в романі Марії Матіос «Мами». *Лінгвостилістичні студії*. 2023. Вип. 19. С. 7–19.
54. Гримашевич Г. Діалектний текст говірки як відображення системних відношень прислівників. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог, 2015. Вип. 51. С. 183–185.
55. Гримашевич Г. І. Діалектні прислівники в збірці прозових мініатюр Олени Лотоцької «Ангели в намистах». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2026. № 1 (106). С. 104–114.

56. Гримашевич Г. Діалектні форми прийменників і сполучників у збірці малої прози Олени Лотоцької «Ангели в намистах». *Лінгвістика*. 2026. № 1 (53). С. 5–18.
57. Гримашевич Г. Діалектні частки в збірці прозових мініатюр Олени Лотоцької «Ангели в намистах». *Acta Academiae Beregsasiensis. Philologica*. 2026. Т. 5. № 2. С. 223–236.
58. Гримашевич Г. І. Матеріали діалектологічної практики як джерело дослідження сучасних середньополіських говірок. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2023. Вип. 3 (101). С. 128–141.
59. Гримашевич Г. І. Морфологічні особливості говірки с. Черевки Овруцького району Житомирської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2022. Вип. 58. С. 51–54.
60. Гримашевич Г. І. Побут поліщука крізь призму діалектного тексту. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2022. Вип. 2 (97). С. 70–82.
61. Гримашевич Г. Прислівники зі значенням ‘спосіб пересування людини’ в середньополіських говірках Житомирської області. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2016. Вип. 21: Ареалогія й ономастика. С. 65–67.
62. Гримашевич Г. І. Фонетичні особливості говірки села Черевки Овруцького району Житомирської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. Вип. 56. 2022. С. 43–46.
63. Гримашевич Г. Репрезентація лінгвокультурного виміру діалектного слова в сучасних лексикографічних виданнях / Г. Гримашевич. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2021. Вип. 2 (95). С. 102–113.
64. Гримашевич Г. Репрезентація світогляду поліщука та закарпатця крізь призму діалектного тексту. *Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*. 2021. Вип. 2 (46). С. 68–73.
65. Гримашевич Г. І., Плечко А. А. Середньополіські вірування про створення світу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2020. Вип. 1 (92). С. 71–79.

66. Гримашевич Г. Синонімія прислівників у середньополіських говірках Житомирської. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 44. С. 95–98.
67. Гринчишин Дмитро. Професор Михайло Онишкевич – діалектолог-лексикограф. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 143–150.
68. Грицевич Ю. В. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2018. 20 с.
69. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ, 1990. 269 с.
70. Гриценко п. ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–30.
71. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наук. думка, 1984. 227 с.
72. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. С. та ін.* Київ, 1994. С. 74–84.
73. Гриценко П. Ю. Простір і час у лінгвістичній географії. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 102–110.
74. Громик Ю. Прислівники-архаїзми в українських підляських говірках. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2014. Вип. 17. С. 68–79.
75. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західно поліських говірках української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1999. 19 с.
76. Громик Ю. Просторові та часові прислівники з основами *коль, *толь, *сель в українських підляських говірках. *Діалектологічні студії*. Вип. 3. Львів, 2003. С. 142–148.
77. Громик Ю. Специфічна прислівникова лексика українських підляських говірок. *Тека Komisji PolskoUkraińskich Związków Kulturowych*. 2014. Т. IX. S. 46–53.
78. Громик Ю., Яворський А. Актуалізація української підляської говірки в поетичних текстах Ю. Гаврилюка. *Лінгвостилістичні студії*. 2019. Вип. 11. С. 44–53.
79. Громик Ю., Яворський А. Поліські діалекти в сучасній художній літературі : монографія. Луцьк : ВежаДрук, 2022. 300 с.

- 80.
81. Гуйванюк Ніна. Професор Костянтин Герман – дослідник буковинських говірок. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 156–167.
82. Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Кип'якевича НАН України, 2000. 364 с.
83. Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. Київ: Наук. думка, 1991. 148 с.
84. Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 2001. 20 с.
85. Гоца Еріка. Джерела поповнення назв їжі і кухонного начиння в українських говорах Карпат. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина.* Львів, 2003. –С. 269–275.
86. Гримашевич Г. І. Матеріали діалектологічної практики як джерело дослідження сучасних середньополіських говірок. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки.* 2023. Вип. 3 (101). С. 128–141.
87. Грицевич Юрій. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 192 с.
88. Громик Юрій, Яворський Андрій. Поліські діалекти в сучасній художній літературі: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 304 с.
89. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч. 1. Фонетика. Ужгород, 1965. 90 с.
90. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології: (Вступні розділи). Ужгород, 1966. 100 с.
91. Дзендзелівський Й. О. Млинарська лексика українських говірок Закарпатської області. *Діал. бюлетень.* Вип. 8. Київ: Вид-во АН УРСР. 1961. С. 72–93.
92. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. Київ, 1987. 308 с.
93. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. *Наук. зап. Ужгород. ун-ту: Діалектолог. зб.* Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1955. Т. 14. Вип. 1. С. 7–80.
94. Дидик-Меуш Ганна. Історичний та діалектний аспекти лексикологічного вивчення медичних номенів. *Діалектологічні*

- студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина.* Львів, 2003. С. 155–159.
95. Дика Л. В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 19 с.
96. Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій / Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ.: КММ, 2015. 504 с.
97. Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів: Текст лекцій. Ужгород, 1971 1972. Вип. I–II.
98. Доленко М. Т. Фразеологічний словник Поділля. *Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези респ. наукової конференції.* Київ: Наук. думка, 1972. С. 141–142.
99. Доленко М.Т. Словник діалектної лексики Вінниччини. *XII Республіканська діалектологічна нарада: Тез. доп.* Київ: Наук. думка, 1965. С. 158–161.
100. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східноподільського діалекту : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / НАН України, Інститут української мови. Київ, 1999. 19 с.
101. Дослідження з української діалектології. Київ, 1991. 240 с.
102. Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. Ужгород, 1982. 374 с.
103. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2001. 23 с.
104. Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся. Рівне, 1990. 145 с.
105. Жайворонк В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.
106. Железняк І. М. Роль і етнолінгвістичні процеси середньонадніпрянського Правобережжя. Київ: Наук. думка, 1987. 203 с.
107. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови. *Мовознавство.* 1990. № 4. С. 18–27.
108. Жилко Ф. Т. Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії. *Філологічний збірник.* Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 73–95.

109. Жилко Ф. Т. Говори української мови. Київ, 1958. 172 с. + 7 карт.
110. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Наук. думка, 1966. 303 с.
111. Жилко Ф. Т. Про виникнення діалектних груп української мови. Діалектологічний бюлетень. 1962. Вип. 9. С. 13–14.
112. Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови. *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови*. Київ, 1954. С. 3–19.
113. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ, 1976. 162 с.
114. Закревська Ярослава. Михайло Онишкевич – діалектолог. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 137–142.
115. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ, 1973. 156 с.
116. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся. *Київське Полісся*. Київ, 1989. С. 151–161.
117. Захарків О. Т. Діалектна лексика як один із виявів духовної культури народу. *Мова і культура нації. Тези доповідей*. Львів, 1990. С. 94–96.
118. Зілинський І. Карта українських говорів. Варшава, 1933. 20 с.
119. Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1914. Т. СХVІІ і СХVІІІ. С. 333–375.
120. З історії дослідження східнополіських говірок: Каталог / Уклад. Н. П. Дейниченко, Л. І. Дорошенко, В. М. Кириленко, Д. А. Марєєв. Глухів, 2009. 32 с.
121. Івченко А. О. Фразеологія укрераїнських народних говорів: ономасіологічний, ареальний, етимологічний аспекти: автореф. ... дис. докт. філол. наук. Київ, 2000. 36 с.
122. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. Харків: Фоліо, 1999. 304 с.
123. Ігнатюк І. Українські говірки Південного Підляшшя (опис, тексти і словничок). Люблін, 2013. 108 с.
124. Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся. Рівне, 1990.

125. Єдність у різноманітності. Бойки: навч.-метод. посібник / упорядн.: Володимир Галайчук, Леся Гарасим, Віктор Мойсієнко, Григорій Рачковський, Роман Сілецький. Львів–Житомир, 2020. 160 с.
126. Єдність у різноманітності. Гуцули. Навчально-методичний посібник / Упорядн. Ярослав Гарасим, Василь Зеленчук. Львів, 2019. 156 с.
127. Єдність у різноманітності. Лемки. Навчально-методичний посібник / Упорядн.: Галина Гримашевич, Наталія Лісняк, Мирослава Гнатюк, Марія Наливайко. Житомир, 2021. 160 с.
128. Єдність у різноманітності. Поліщуки: навчально-методичний посібник / Упорядн.: Мойсієнко В. М., Гримашевич Г. І. Житомир, 2018. 144 с.
129. Кабайда А. В. Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол.* 1966. Вип. 4. С. 88–93.
130. Климчук Ф. Д. До класифікації говірок Берестейщини. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради.* Київ, 1970. С. 178–183.
131. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. Київ: Радянська школа, 1960. 276 с.
132. Кобирилка Г. С. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках : автореф. дис. ... канд. філол наук. Київ, 2002. 20 с.
133. Кобирилка Г., Рябець Л. Українська діалектологія: витоки та перспективи. 2018. № 4. С. 92–99.
134. Коваленко Н. Д. Структурно-семантичні моделі фразем у західноподільському діалектному мовленні. *Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Київ: Логос, 1999. Ч. IV. С. 60–73.
135. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2001. 20 с.
136. Коваленко Н. Фразеологія в українському діалектному мовленні: монографія. Кам'янець-Подільський, 2021. 404 с.
137. Ковач Оксана. Українська діалектологія в Угорщині. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 31–37.

138. Козачук Г. О. Вокалізм надбузько-поліських говірок. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 260–264.
139. Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка: [монографія] / Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Ізмаїл: СМІЛ, 2015. 676 с.
140. Конобродська Валентина. Українські етнокультурні й мовні ознаки Берестейщини у світлі картографування поліського поховального обряду. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 203–212.
141. Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів. Суми: Мрія, 1991. 87 с.
142. Колесников А. О. Морфологічна парадигма в контексті діалектної граматики. *Українська мова*. 2025. № 1 (92). С. 78–88
143. Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка: [монографія] / Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Ізмаїл: СМІЛ, 2015. 676 с.
144. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: монографія. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.
145. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк – Львів, 2002. 268 с.
146. Країна свого слова. Антологія україномовного письменства Підляшшя / Упор. та вступ Юрій Гаврилюк. Більськ на Підляшші, 2023. 512 с.
147. Куриленко В. М. Полісся: діалектна ареалогія та стратиграфія [Текст]: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. 182 с.
148. Лавер В. І. Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов'язані з народними обрядами заручин і весілля. *Культура і побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської наукової конференції)*. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1973. С. 248–253.
149. Лексика української мови у її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доповідей. Ужгород, 1982. 264 с.
150. Лесів Михайло. До історії української діалектології: десять листів Євгена Тимченка до Івана Зілинського (1911–1926).

- Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 311–331.
151. Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава, 1997. 492 с.
152. Лесюк Микола. Ярослава Вакалюк – дослідниця південно-західних говорів. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина.* Львів, 2003. С. 303–310.
153. Лизанець Петро. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. *Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської.* Львів, 2003. С. 247–256.
154. Лизанець Петро. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. *Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської.* Львів, 2003. С. 247–256.
155. Лисенко П. С. Важливіші особливості морфологічної системи говірок Ставищанського району на Київщині. *Діалектологічний бюлетень.* Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. 6. С. 30–45.
156. Лисенко П. С. Лексичні особливості говірок Ставищанського району Київської області. *Діалектологічний бюлетень.* Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. Вип. 5. С. 31–45.
157. Литвиненко Я. О. Орнітономени у східнополіському діалекті: структура і просторове варіювання: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2019. 22 с.
158. Магрицька І. В. Весільна лексика східнослобожанських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2000. 23 с.
159. Магрицька Ірина. Подвижник донської діалектології – Олексій Миртов. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 177–186.
160. Манівчук В. В. Лісорубська фразеологія в українській мові. Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези доповідей. Київ, 1972. С. 155–157.
161. Марєєв Дмитро. Контрольні роботи з української діалектології [Текст]: навч.-метод. посіб. Суми: Цьома С. П., 2021. 38 с.
162. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси, 2003. 367 с.
163. Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Середньонаддніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд). Черкаси, 2007. 72 с.

164. Мартинова Г. І., Щербина Т. В. Українська діалектологія [Текст]: навч.-метод. посібник для студ. ф-ту укр. філології денної та заоч. форм навчання. Черкаси: ЧНУ, 2006. 68 с.
165. Мартинова Г. І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1993. 19 с.
166. Мартинова Ганна. Порубіжжя як об'єкт картографування. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 1180–189.
167. Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Середнонаддніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд). Черкаси, 2007. 72 с.
168. Матвіяс І. Г. Відбиття говорів у мові творів Юрія Федьковича. *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 37–43.
169. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. № 2. 2008. С. 3–12.
170. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови. *Структура українських говорів*. Київ, 1982. С. 3–68.
171. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 3–9.
172. Матвіяс Іван. Роль говорів у мовотворчості Бориса Грінченка. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 10–16.
173. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: Наук. думка, 1990. 163 с.
174. Матвіяс І. Г. Формування південно-західного наріччя української мови. *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 82–100.
175. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины. ТЭСЭЗРК Т.VII. Вып. II. СПб, 1877. С. 453–512.
176. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2001. 19 с.
177. Могила О. А. Карпато-поліські лексико-семантичні паралелі: На матеріалі метеорологічної лексики. *Мовознавство*. 1983. № 4. С. 61–66.

178. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини. *Наук. зап. Київ. держ. ун-ту: Зб. філол. фак.* № 13. Київ, 1958. Т. 17. Вип. 2. С. 165–182.
179. Мойсієнко В. М. До проблеми мовного нормалізаторства (або коли полісизми стануть українізмами). *Волинсько-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* 2001. № 6. С. 134–139.
180. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Київ: Академія, 2016. 284 с.
181. Мойсієнко В. М. Поліські замовляння. Житомир: Авжеж, 1995. 69 с.
182. Мойсієнко В. М. Фонетичні особливості поліського наріччя. *Українські і польські говірки пограниччя.* Люблін-Луцьк, 2001. С. 51–59.
183. Мойсієнко В., Никончук М., Никончук О. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. Житомир: Полісся, 2001. 147 с.
184. Мокієнко В. М. Фразеологія в лемківських говірках Східної Словаччини. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. С. 5–14.
185. Москаленко А. А. Історія української діалектології. Одеса, 1966. 234 с.
186. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології (Радянський період): Учбовий посібник для студентів-заочників. Одеса, 1962. 126 с.
187. Назарова Т. В. Проблема перехідних говірок між українською та білоруською мовами. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради.* Київ: Наук. думка, 1965. С. 90–105.
188. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті. *Діалектологічний бюлетень.* 1961. № 8. С. 18–30.
189. Назарова Т. В. Акання в говірках Нижньої Прип'яті. *Діалектологічний бюлетень.* 1962. № 9. С. 55–70.
190. Назарова Т. В. Білорусько-українські ізоглоси нижньої Прип'яті. *Славістичний збірник.* Київ, 1963. С. 93–101.
191. Наконечний М. Ф. До питання про генезис середньонаддніпрянських говірок. *Питання історичного розвитку української мови.* Харків, 1959. С. 95–98.

192. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Житомир, 1990. 369 с.
193. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика правобережного Полісся. Житомир, 1989. 166 с.
194. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. Київ: Наук. думка, 1985. 312 с.
195. Никончук М. В., Никончук О. М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Київ: Наук. думка, 1990. 292 с.
196. Никончук О. М. Ареалогія північного наріччя за даними лісової лексики. *Дослідження з української діалектології*. Київ: Наукова думка. 1991. С. 61–81.
197. Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2000. 24 с.
198. Німчук В. В. До походження українських діалектів. *Наука і культура*. Київ, 1993. С. 128–152.
199. Німчук В. В. Походження і розвиток мови української народності. *Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії*. Київ, 1990. С. 190–227.
200. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 25–47.
201. Німчук В. В. До походження українських діалектів. *Наука і культура*. Київ, 1993. С. 128–152.
202. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 25–47.
203. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2002. 20 с.
204. Онишкевич М. М. Деякі архаїчні займенникові форми в українських південно-західних говорах. *Українська лінгвістична географія*. Київ, 1966. С. 111–118.
205. Осирко О. П. Назви їжі та напоїв у східно подільських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. 20 с.
206. Очеретний А. Д. Морфологічні і лексичні особливості говірок Уманського району. *Наук. зап. Київ. пед. ін-ту / Київ. пед. ін-т*. Київ, 1957. Т. 26. Вип. 1. С. 14–27.

207. Очеретний А. Д. Особливості консонантизму уманських говірок. Середньонаддніпрянські говори: Зб. статей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 65–74.
208. Павлюк Микола. Дослідження українських говорів Румунії. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 13–30.
209. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини. Тернопіль, 1995. 111 с.
210. Панцьо Стефанія. Словотвірна структура деад'єктивів зі значенням предметності в лемківському діалекті. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина.* Львів, 2003. С. 238–247.
211. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Фонетика. Частина перша. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica I.* Praha, 1958. 128 с.
212. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938. 549 с.
213. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови [Текст]: хрестоматія з метод. рек. для практ. занять з укр. діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 67 с.
214. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов / Відп. ред. І. Г. Чередниченко: До IV Міжнародного з'їзду славістів. Чернівці, 1968. 169 с.
215. Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова. Київ, 1993. 198 с.
216. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис. Київ, 1988. 455 с.
217. Плетнєва О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2004. 20 с.
218. Плечко А. А. Вірування про небесні світила в середньо поліських говірках: етнолінгвістичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Черкаси, 2020. 20 с.
219. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л.Ф., Балущко В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ: Доля, 1994. 504 с.
220. Покальчук В. Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наукові записки Луцького державного педагогічного*

- інституту ім. Лесі Українки*. Т. IV. Історико-філологічна серія. 1956. Вип. 2. С. 146–159.
221. Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2015. 292 с.
222. Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови. Дніпро: Ліра, 2018. 324 с.
223. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.
224. Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Ужгород, 1978. 200 с.
225. Проблеми сучасної ареалогії. Київ, 1994. 338 с.
226. Приступа П. І. Говірки Брюховицького р-ну Львівської обл. Київ, 1957. 135 с.
227. Пура Я. О. Говори Західної Дрогобиччини. Ч. 1. Львів, 1958. 87 с.
228. Прокопчук Л. В. Українська. Модульний курс. Навчальний посібник. Вінниця, 2013. 190 с.
229. Рахинський В. Матеріали до діалектології Вінницької і суміжних округ. *Зап. Він. укр. пед. технікуму / Він. пед. тех.* Вінниця, 1929. Т. 1. С. 75–105.
230. Романюк Н. В. Фразеологія верхньонаддніпрянських говірок нижньої течії річки Бистриці: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2002. 17 с.
231. Романюк П. Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся: Матеріали до лексичного атласу української мови. *Дослідження з української діалектології*. Київ: Наук. думка, 1991. С. 225–252.
232. Рудницький Я. Українська мова та її говори. Вінніпег, 1965.
233. Сабадош І. В. Зв'язки української мови з іншими мовами у ботанічній лексиці. *Компаративний аналіз: Питання історії і практики*. Київ, 1992. С. 19–29.
234. Сабадош І. В. Лісосплавна лексика українських говорів Карпат (Матеріали до «Лексичного атласу української мови»). *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1997. Кн. 3. С. 343–398.

235. Сагаровський А. Слобожанські діалектні раритети. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Зб. наук. праць, присвячених пам'яті проф. С. П. Самійленка*. Запоріжжя: Вид-во Запорізького держ. ун-ту, 1996. С. 50–53.
236. Сердега Р. Л. Проблеми вивчення діалектної лексики: Програма науковго семінару з української діалектології. Харків, 2007. 48 с.
237. Середньонадніпрянські говори. Київ, 1960. 204 с.
238. Сидорук І. Проблема українсько-білоруської мовної межі. Авсбург, 1948. 23 с.
239. Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ, 2001. 176 с.
240. Скрипник Л. Г. Власні назви в українській народній фразеології. *Мовознавство*. 1970. № 2. С. 54–65.
241. Ставицька Леся. Про термін ідіолект. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 3–17.
242. Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези. Житомир, 1983. 299 с.
243. Структура українських говорів. Київ, 1982. 200 с.
244. Структурні рівні українських говорів: Зб. статей. Київ: Наук. думка, 1985. 184 с.
245. Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Івано-Франківськ, 2000. 20 с.
246. Суховій Оксана. Українська діалектологія [Текст]: навч. посіб. для практ. занять. Київ: Фенікс, 2014. 215 с.
247. Терешко Л. С. Лексичні особливості південноподільських говірок за етнографічними матеріалами XIX – початку XX ст. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради* (Київ, 21–23 IV 1965 р.). Київ: Наук. думка, 1971. С. 42–428.
248. Територіальні діалекти і власні назви. Київ: Наук. думка, 1965. 146 с.
249. Ткачук Марина. Писемна традиція Північного Підляшшя: говірка чи літературна мікрмова? URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=1092>.
250. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ, 2003. 362 с.
251. Українська діалектна лексика. Київ: Наук. думка, 1987. 267 с.
252. Українська діалектна морфологія. Київ, 1966. 230 с.

253. Українська діалектологія і ономастика (Зб. статей). Київ: Наук. думка, 1964. 342 с.
254. Українська історична та діалектна лексика. Київ: Наук. думка, 1985. 164 с.
255. Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. Київ: Наук. думка, 1991. 183 с.
256. Українська лінгвістична географія. Київ, 1966. 154 с.
257. Український діалектологічний збірник. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. Київ, 1998. 284 с.
258. Федонюк Валентина. З історії української діалектології Словаччини. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми.* Львів, 2004. С. 38–53.
259. Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. Київ, 1983. 232 с.
260. Фроляк Любов. Ідіолект гетерогенного походження в системі новоствореної говірки. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина.* Львів, 2003. С. 173–179.
261. Фроляк Любов. Українські східностепові говірки Донеччини: Монографія. Дрогобич: Посвіт, 2013. 400 с.
262. Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: оуряд і слово. Львів, 2021. 832 с.
263. Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів закарпатського ареалу: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1995. 26 с.
264. Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія етнолінгвістика, лексикографія / упор. О. Сімович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2019. 832 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
265. Чемеркін С. Г. Типологія фонологічних систем західнополіських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1995. 24 с.
266. Шевельов Ю. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука. *Проблеми сучасної ареалогії.* Київ, 1994. С. 11–19.
267. Шевченко Т. Г. До питання взаємодії перехідних говірок на подільсько-степовому мовному порубіжжі. *XIV Республіканська діалектологічна нарада.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 20–22.

268. Шеремета Н. П. Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя (за матеріалами тваринницької лексики) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 19 с.
269. Шеремета Н. П. Системні відношення у тваринницькій лексиці південноволинсько-подільського діалектного порубіжжя. *Наука і сучасність: Зб. наук. пр.* Ч. IV. Київ: Логос, 1999. С. 286–300.
270. Шеремета Н. П. Українська діалектологія. Практичні заняття [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Кам'янець-Подільський: [б.в.], 2005. 124 с.
271. Шило Г. Ф. Західноволинські говори. Київ, 1969. 182 с.
272. Шило Г. Ф. Із лексики говірок Верхнього Подністров'я і Порубіжжя / Дрогобицький пед. ін-т. Львів, 1960. 32 с.
273. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 252 с.
274. Шило Г. Ф. Поліські дифтонги та монофтонги в історичному і лінгвогеографічному висвітленні. *XIII Респ. діал. нарада*. Київ: Наук. думка, 1970. С. 62–72.
275. Шляхов О. Народні назви одягу в говірках Івано-Франківщини. *Республіканська діалектологічна нарада*. Київ: Наук. думка, 1977. С. 72–77.
276. Ястремська Тетяна. Гуцульська пастуша лексика як основа прізвищевих назв. *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 111–120.
277. Ястремська Тетяна. Традиційне гуцульське пастухування. Львів, 2008. 424 с.
278. Czyżewski Feliks. Gwary ukraińskie południowego Podlasia w pracach Władysława Kuraszkiewicza. *Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 151–155.
279. Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957. 164 s., map.
280. Dejna K. Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe. *RQcznik Podolski*. Tarnopol, 1938. T. 1. S. 1–63.
281. Українське і польське гварі пограниччя / Red. F. Czyżewski, H. Arkuczyn. Lublin – Łuck, 2001. 185 с.

ТЕМА 1

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Форми існування мови. Поняття національної мови, літературної мови, діалекту.
2. Діалектологія як наука зафіксованого факту, її значення і завдання.
3. Соціальна та територіальна диференціація мови. Соціальні діалекти.
4. Територіальна диференціація мови. Ідіолект, говірка, група говірок, говір, наріччя, етнічна мова.
5. Діалектне явище. Ендемік.
6. Методи збирання та дослідження діалектного матеріалу.
7. Місце діалектології в системі наук гуманітарного циклу.
8. Джерела вивчення діалектів. Проблема українського діалектогенезу. Виділення діалектології в окрему науку.

Форми існування мови.

Поняття національної мови, літературної мови, діалекту

Мова функціонує у двох формах – літературній і народній. Будь-яка мова відрізняється у своїх національних і соціальних проявах, а отже, є сукупністю значної кількості відмінних між собою мовних підсистем, що базуються на одній етномовній основі.

Національна мова – це мова всієї нації. Вона охоплює і літературну мову, і територіальні діалекти, і соціальні жаргони. Національною мовою українського народу є українська мова. Вона одна з форм вияву його національної культури.

Усну та писемну мову всіх українців, незалежно від професії, освіти, місця проживання, називають **загальнонародною**. Вона виявляється у двох формах – літературній і діалектній мові.

Літературна мова – це унормована, оброблена, відшліфована форма національної мови. Літературна мова не протиставляється народній, національній, а базується на ній. Основні ознаки літературної мови: відшліфованість, обробленість, унормованість, наддіалектність, поліфункційність, стандартність, наявність писемної та усної форми вираження.

Українська літературна мова сформувалася на базі південно-східного наріччя (середньонадніпрянського говору) й увібрала деякі риси інших діалектів української мови.

Діалект (від грец. *διάλεκτος* – розмова, наріччя, говір) – різновид певної мови, який використовується як засіб спілкування осіб, тісно пов'язаних територією, соціальною або професійною спільністю. Розрізняють територіальні та соціальні діалекти. Територіальні діалекти слугують засобом спілкування широкого загалу, об'єднаного спільністю території, а також елементів матеріальної та духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості. Територіальним діалектам властива відносна структурна близькість. Територіальний діалект ототожнюють із говором. Сукупність структурно близьких діалектів утворює наріччя, сукупність усіх наріч – діалектну мову, що є однією з двох основних форм (поряд із літературною мовою) існування національної мови. У межах наріччя чи діалектної мови діалект протиставляється іншим діалектам сукупністю ознак у звуковій, граматичній, словотворчій будові, лексиці, фразеології, хоч і має з ними спільні риси на різних структурних рівнях. Структурні особливості діалектів із часом зазнають змін унаслідок міждіалектних контактів та впливу літературної мови, проте діалекти як форма існування національної мови не зникає, а лише трансформується в нову якість. Кількість українських діалектів, їхні межі, глибина протиставності іншим діалектам, а також внутрішнє членування їх на групи говірок є наслідком племінної диференціації з доісторичних часів, пізніших різночасових політико-адміністративних об'єднань і перегруповань земель, наявності і зміни впродовж тривалого періоду розвитку мови етносу адміністративних, культурних, релігійних та освітніх центрів. Низкою визначальних рис діалекти об'єднуються в наріччя. До північного наріччя входять такі говори: східнополіський, середньополіський, західнополіський; до південно-східного наріччя – середньонаддніпряньський, слобожанський та степовий говори; до південно-західного наріччя – волинський, подільський, покутсько-буковинський, гуцульський, надсянський, наддністрянський, бойківський, закарпатський і лемківський діалекти.

На відміну від літературної, діалектна мова має такі ознаки: відсутність писаних для неї правил, мінливість своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усна форма вияву. Водночас діалектна мова також має певну нормативність і являє собою мовну систему, яка має свої особливості на всіх мовних рівнях. Формування мовної норми здійснюється в процесі суспільного користування мовою. Діалектна нормативність створюється традицією життя говору, її

сприймають як природну. Зміни в народних говорах історично безперервні, тому й мовці їх не контролюють. Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць, кожна з яких набуває свого вияву на певній території.

Прикметник **діалектний** – який стосується діалекту, пов'язаний із ним. Його вживають, наприклад, у словосполученнях: діалектний запис (група, дані, джерела, диференціація, зона, конструкція, матеріал, морфологія, ознака, основа, особливість, поділ, риса, синтаксис, система, словник, слово, словотвір, територія, тип, утворення, факти, фонетика, членування, явище).

Зрозуміло, що літературна мова не може функціювати без діалектної. Дані живих народних діалектів мають виняткове значення для пізнання історії будь-якої мови. Цей факт визначив, що сучасна українська літературна мова – один із виявів мови.

Уся мова, поширена на території етносу, – це національна мова. Мова у своєму розвитку пройшла довгий шлях, вона зазнала диференціації – розшарування, яке проходить у плані:

- 1) соціальному (до цього призводить зайнятість людей однією справою, закритість соціуму, що послуговується мовою);
- 2) територіальному (мовлення на кожній території має свої відмінності).

Літературна мова постає на ґрунті якогось територіального діалекту. Тому для розвитку мови, для діалектології важливішими є територіальні діалекти.

Сучасна українська літературна мова постала на ґрунті південно-східного наріччя, зокрема середнонаддніпрянського діалекту. Це зумовлено тим, що саме на цій території в ХІХ ст. активно розвивалися наука, культура, література, саме з цією територією пов'язані імена Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького та ін. Хоча Іван Франко як представник південно-західного наріччя надавав перевагу у формуванні літературної мови саме цього наріччя (так званий західноукраїнський варіант української літературної мови). Літературна мова – явище дещо штучне, вона не може існувати без діалектів, оскільки до її складу постійно входять діалектні елементи, які, стаючи надбанням літературної мови, збагачують її. Звичайно, літературна мова повинна функціонувати як явище, яке консолідує народ, адже вона поширюється на весь етнос.

Олександр Потебня висунув твердження, що історія будь-якої мови – це історія її нарідч. Крім того, говори – основне джерело збагачення та розвитку літературної мови, тому що життєдайні можливості усного народного мовлення мають потужний вплив на морфемну, морфологічну, лексико-семантичну та синтактичну підсистему літературної мовної системи. Без народної мови в нас не було б і багаті літературної мови, бо ж кожна літературна мова створювалася на народній основі. Знаменні слова Григорія Аркушина: «Літературна мова – запашна пречудова квітка, пелюстками якої є народні говірки. І хай тільки зів'яне чи засохне навіть найменша пелюсточка – квітка втратить свою чарівність». Тому літературна мова доти живе, доки поповнює свої скарби живлючими соками діалектів. Якби припинився доступ говіркових слів, літературна мова замулилася б і вмерла, адже її будівельним матеріалом є діалектизми. Водночас цілком очевидно, що говіркові слова повинні пройти скрупульозний відбір, поки набудуть літературного статусу, хоча сьогодні спостерігаємо досить активний процес поповнення літературної мови діалектними словами, які з-поміж іншого з'яються в ній навіть з огляду на частоту їх використання українськими письменниками в художньому дискурсі.

Тому про ніяку боротьбу з діалектами не може бути й мови. Хоча ще кілька десятиріч тому (за радянського часу) у багатьох підручниках із сучасної української літературної мови авторитетні мовознавці зазначали, що діалекти – це явище, яке засмічує мову, і стверджували, що діалекти відмирають, зникають, а залишається тільки літературна мова. Досить довго у вітчизняному мовознавстві активною була саме думка про засмічення мови діалектами. Хоча цілком зрозуміло, що без діалектів ми не можемо простежити історію розвитку мови, вивчити матеріальної та духовної культури народу, зрозуміти його світобачення та світосприйняття.

У процесі вивчення етномовної культури мовні факти відіграють значну роль. Навіть українські письменники спиралися на народну мову й сьогодні активно помагають використанню говіркового мовлення в художньому тексті (Марія Матіос, Мирослав Дочинець, Олена Лотоцька та ін.), а в українських діалектах відомо понад 100 назв вітру, 300 – снігу, 500 – джерела; крім того, су).

За останні 50 років з'явилася низка праць, які підносять діалектологію на чільне місце, автори називають діалектологію наукою сучасного модерного мовознавства. Тому ми зараз, у XXI столітті, можемо констатувати (на щастя!), що діалекти не зникають

(пригадайте, як говорять ваші бабусі, як ви говорите вдома), а функціують і далі, збагачуючи нашу літературну мову. Хоча, на жаль, усе менше на це звертає увагу молоде покоління. Розвиток суспільства, крім деяких позитивних моментів, має і негативні – багато дечого негативного нового знищує позитивне старе, водночас і архаїчні мовні риси, які, на жаль, уже ніколи не будуть мовним надбанням народу, тобто діалекти зазнають динаміки говіркових явищ під впливом передовсім позамовних чинників.

Отже, літературна і діалектна мова – це дві самодостатні мовні системи, це складові національної мови, що розвиваються паралельно за своїми законами, хоча в процесі свого розвитку їхні шляхи перетинаються, оскільки вони впливають одна на одну.

Діалектологія як наука зафіксованого факту, її значення і завдання

Мова – тривимірне явище: просторове, часове й суспільне. Тому мовознавчі дослідження потрібно розглядати в трьох аспектах: територіальне (просторове) мовознавство (геолінгвістика), часове (хронологічне) – хронолінгвістика, суспільне – соціолінгвістика.

Тому, згідно з європейською традицією, діалектологія – складник геолінгвістики, її завдання – досліджувати різновиди конкретної мови (говірки, групи говорів, наріччя) та їхню просторову варіативність.

Діалектологія (від грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень й окремих мовних явищ, співвідношення та взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами.

Залежно від характеру дослідження діалектологію поділяють на загальну (теоретичну) та окрему (національну). **Теоретична** діалектологія вивчає загальні особливості діалектів, закономірності їх розвитку; предметом її також є теорія та методика дослідження діалектів, принципи класифікації діалектів тощо. **Окрема** діалектологія якнайдокладніше описує всі особливості говірок, говорів, наріч якоїсь конкретної мови. З'явилася також нова галузь діалектології – **перспективна** діалектологія, яка вивчає процес перенормалізації (літературної нормалізації) територіальних діалектів.

Щодо хронологічного аспекту дослідження та залежно від завдань, які ставить перед собою ця наука, розрізняють синхронну

(описову), яку ще називають діалектографією, та діахронну (історичну) діалектологію.

Синхронна діалектологія – розділ діалектології, який вивчає та описує місцеві говори й діалекти певної мови в конкретному, фіксованому часовому зрізі (зазвичай, на сучасному етапі розвитку).

Діахронна (історична) діалектологія досліджує історію виникнення чи розвитку діалекту, а водночас намагається відтворити історію мови та її діалектів.

Крім поділу діалектології на описову (синхронну) та історичну (діахронну), виділяють ще **загальнонаціональну** (опис діалектних явищ на всій етнічній території) та **регіональну** (опис діалектних явищ в окремому регіоні) діалектологію.

Предмет історичної діалектології – дослідження генези чи історії формування говорів, процесів розвитку і змін їх фонетичної, граматичної та лексичної системи протягом минулих епох, вивчення взаємозв'язків та групування діалектів у різні історичні періоди.

Завданням історичної діалектології є також дослідження ролі окремих територіальних говорів у процесі формування загальнонародної національної мови. **Матеріал** для таких досліджень – пам'ятки, дані з історичної граматики, відомості з історичних діалектологій сусідніх мов, з історії, археології, матеріальної та духовної культури та етнографії загалом.

Мета історичної діалектології – установлення генези, історичних змін діалектної мови, говорів і нарід як одиниць діалектного членування; вияв відносної хронології діалектних явищ, архаїчних та інноваційних елементів; здійснення діалектної атрибуції писемних пам'яток як цілісних текстів чи їх окремих елементів, з'ясування їх відношення до певного діалекту.

Джерелами історичної діалектології є синхронна описова діалектологія, лінгвістичні атласи, писемні дані, пам'ятки, свідчення споріднених мов та історії культури етносу.

Отже, історична діалектологія досліджує походження говорів та діалектів, процесів розвитку і змін їх фонетичної, граматичної та лексичної системи протягом минулих епох, вивчає взаємозв'язки та групування діалектів у різні історичні періоди.

Синхронна (описова) діалектологія вивчає діалекти на сучасному етапі розвитку мови, взаємодію їх із літературною мовою та їх взаємодію між собою. Основне **завдання** описової діалектології – найдокладніша фіксація фонетико-граматичних та лексико-

семантичних явищ говорів на сучасній стадії їх розвитку. В описових діалектологічних дослідженнях те чи те явище не лише констатують, а й відповідно кваліфікують та пояснюють. Основне джерело інформації для синхронної діалектології – відповіді на укладені програми-питальники, записані діалектні тексти, а також недіалектні (фольклорні, художні) тексти, які мають виразні риси певного діалекту. Діалектний матеріал оформляють у вигляді описів структури, лінгвістичних атласів, діалектних словників, збірників діалектних текстів тощо. Отже, описова діалектологія вивчає територіальні діалекти в їхньому сучасному стані, взаємозв'язки різних діалектів і говорів між собою та з літературною мовою.

Мета синхронної діалектології (діалектографії) – опис говірок на одному хронологічному зрізі їх функціонування, окреслення географії окремих одиниць діалектної мови, визначення глибини структурної диференціації говірок, вияв закономірностей об'єднання говірок у мовно-територіальні утворення вищого порядку – говори, наріччя, установлення діалектної основи літературної мови, опис характеру взаємодії діалектної мови з іншими формами існування мови етносу.

Синхронна діалектологія становить сукупність даних і їх наукову інтерпретацію про фонологічну, фонетичну, акцентуаційну й граматичну структури та словниковий, фразеологічний склад окремих говірок та їх об'єднань, межі поширення окремих явищ і територіальне членування діалектної мови.

Зрозуміло, що синхронна та діяхронна діалектологія взаємопов'язані, елементи історичної діалектології часто наявні в синхронних описах. Цілком закономірно, що в українській діалектології більшого розвитку набула синхронна діалектологія.

Крім синхронної та діяхронної діалектології, виділяють як частину соціолінгвістики **соціальну діалектологію**, яка вивчає соціально-класову, професійну, вікову диференціацію мови, тобто предмет її вивчення – аргі, жаргон, сленг.

У дослідженні діалектології виокремлюють такі **напрями**:

1. Емпіричний – збір матеріалу й документація регіонального мовлення.
2. Описовий – в описовому вигляді представлення різновидів мови, мовних явищ, аналіз і вивчення закономірностей їхнього вживання та функціонування.
3. Тлумачний – пояснення питань, які впливають із двох названих вище завдань.

Петро Лизанець, високо оцінюючи діалектологію як науку сучасного модерного мовознавства, її роль для формування літературної мови, її значення для інших суміжних дисциплін, усе ж вважає, що діалектологія сьогодні посідає не те місце в розвиненому сучасному мовознавстві, яке їй належить. Учений пропонує називати діалектологію **говіркознавством** із двох причин: 1) мати свій термін, який буде зрозумілішим та доступнішим для студентів, і вони будуть гордитися тим, що одночасно з терміном діалектологія вживатиметься й говіркознавство; і хоча зараз такий термін дещо тяжко сприйняти, усе ж автор переконаний, що через 10–15 років він увійде до наукової термінології молодих дослідників українських говорів; 2) треба працювати над створенням своєї (української) термінології поряд із наявною іншомовною, адже це один зі шляхів збагачення рідної мови.

Завдання і значення діалектології

Як і кожна наука, українська діалектологія має свої завдання:

1. Дослідити українські народні говори, розташовані на території суцільного поширення української мови, а також переселенські українські говори.

2. Вивчати говори на сучасному етапі розвитку української мови, а також на різних попередніх етапах її історії.

3. Досліджувати різні мовні рівні в говорах української мови.

4. Усебічно дослідити говіркові групи національних меншин на всій території України.

5. Розгорнути й поглибити вивчення українських діалектних груп за межами України.

6. Приділяти належну увагу дослідженню міждіалектних контактів як споріднених, так і неспоріднених мов.

7. З огляду на екстралінгвальні чинники зосередитися на дослідженні переселенських говірок на теренах України.

Учені-філологи та вчителі-словесники, викладаючи українську мову, українську діалектологію, повинні показати значення діалектології для багатьох досліджень, зокрема й для історії народу. Важливо вміти правильно пояснити важливу роль діалектології для української літературної мови. Як зауважує Петро Лизанець, викладачі рідної мови мусять пам'ятати, що більшість дітей, особливо сільських, вступаючи до школи чи вищого навчального закладу, у своїй мовній практиці використовує діалекти рідного села, живу розмовну мову батьків, тому треба їм пояснити роль і значення цих слів для літературної мови, щоб

вони зрозуміли й усвідомили важливість і унікальність діалектних даних для української літературної мови, для культури та історії рідного краю й українського народу загалом.

Діалектологія має важливе науково-теоретичне і практичне **значення**. Як зазначав Степан Бевзенко, по-перше, вона постачає цінні матеріали для історії нашої мови, бо саме в місцевих діалектах часто зберігаються такі мовні явища, які давно вже втрачені літературною мовою або не зовсім виразно відбилися в тих пам'ятках, що дійшли до нас; по-друге, діалектологія здобуває фактичний матеріал для історії, археології, етнографії; водночас діалектологією послуговуються для повнішого розуміння давніх пам'яток, а також художніх творів.

Значення діалектології полягає в тому, що її даними послуговуються вчені різних галузей знань, що жива народна мова віддзеркалює матеріальну та духовну культуру етносу; без знань народних говорів не можна пояснити низки фонетичних, морфологічних, лексичних, словотвірних процесів у мові; знання діалектів розширює світогляд кожного, робить людину причетною до історії свого народу, його минулого, сучасного, майбутнього, і саме за допомогою діалектів носій мовлення певної території усвідомлює свою самобутність, унікальність, має здатність порівнювати себе з іншими носіями української мови усього українськомовного континууму.

Тому впродовж останніх років діалектологи, зокрема Г. Аркушин, виокремлюють таке явище, як **білінгвізм**, – володіння літературною мовою та однією з діалектних форм існування.

Соціальна та територіальна диференціація мови.

Соціальні діалекти

Розшарування мови може відбуватися у двох напрямках – соціальному та територіальному. Крім територіальної, існує соціальна диференціація мови. Вона проявляється у функціюванні соціальних діалектів. Отже, розшарування проходить у територіальному та соціальному планах.

Соціальний діалект – це такий різновид народної розмовної мови (власне, словникового складу), який притаманний більшому чи меншому колективу якоїсь певної професії чи соціальної групи людей. Це відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Обсяг словника таких груп зумовлений ступенем їхньої відособленості від

решти носіїв мови у містить у собі певну кількість специфічних повнозначних слів у специфічних значеннях. Варто зауважити, що термін соціальний діалект не можна назвати діалектом у власному розумінні цього слова. Інколи соціальні діалекти ще називають професійними діалектами. Близько до соціальних діалектів стоять жаргони та арго.

Арго (франц. *argot* – жаргон, первісно – жебрацтво) – один із різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін «арго» вживають на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (напр., арго артистів, музикантів, спортсменів, військовослужбовців та ін.), тобто з тим же значенням, що й термін жаргон. У вузькому розумінні арго – мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, безхатків, картярів-шулерів тощо). Виникнення арго пов'язане ще з тим періодом історії мови доби феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, бродячих торговців, жебраків та ін., які для самозахисту та відособленості від решти суспільства й збереження своїх професійних таємниць створювали спеціальні мовні коди. В українській мові здавна відомі арго сліпих кобзарів і лірників – так звана лебійська або шлепецька (сліпецька) мова, а також кушнірів, кожухарів, шаповалів та ін. Арго цих соціальних груп загалом має спільні риси з незначними місцевими чи професійними відмінностями. В основі арго закономірно лежить загальнонародна мова та її граматична система, проте вони істотно відрізняються від неї словниковим складом. Наприклад, у найдослідженішому в українському мовознавстві лірницькому арго найуживаніші в загальнонародній мові слова мають свої специфічні відповідники. Серед них є незначна частина утворень від іншомовних коренів (напр., *гальомий* – великий, *мікрый* – малий). Решта ж слів є утвореннями від загальнонародних слів із прозорою чи не зовсім ясною внутрішньою формою та своєрідною будовою, невідомими в загальнонародній мові (напр., *висюлька* – яблуко, *котинь* – віз, *скрепи* – двері, *ботняк* – буряк, *кідро* – відро, *ставреник* – вареник, *кузавтра* – завтра).

Словозміна й утворення префіксованих форм відбуваються за законами загальнонародної мови. Прикладом лірницького арго є записи Йосипа Дзендзелівського на Волині: «*В битебе клева буштирака, скелиха не вкушморить*» («У тебе добра палиця, собака не вкусить»); «*Закапууй шкребета, щоб ніконто не припнав, яківнись климус*» («Зачини двері, щоб ніхто не прийшов, якийсь злодій»). Арго

використовували не лише для таємного спілкування, а й як засіб своєї мовної гри, розваги. Такими, зокрема, були школярські та бурсацькі арго, побудовані на свідомому поєднанні несполучуваних частин різних слів (*На моторошні засердчить* – На серці стане моторошно), додаванні до кожного слова своєрідних закінчень на зразок латинізмів (*вишневентус* – вишнівка, *вечорнитентус* – вечорниці), зразки яких трапляються у творчості Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка та інших письменників. Слова й вислови з арго, уживані в загальнонародній мові, називають **арготизмами**. За незначними винятками, вони стоять поза межами літературного вжитку та можуть бути виправдані лише в мові персонажів художнього твору, якщо це зумовлено його темою та стилістичними настановами (зразками такого їх використання є деякі твори Івана Франка, Володимира Винниченка, Архипа Тесленка, Гната Хоткевича, Степана Васильченка, Івана Микитенка, Олексія М'ястківського та ін).

Жаргон (франц. *jargon*, первісно – пташина мова, цвірінькання, незрозуміла мова, від галло-роман. *garrere* – базікати) – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальнонародної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови.

На відміну від арго, жаргон має відкритий характер і виникає звичайно серед порівняно широких, переважно молодіжних груп носіїв мови, об'єднаних спільністю інтересів (насамперед професійних), однаковими захопленнями чи уподобаннями (театр та інші види мистецтва, філателія, спорт, мисливство, рибальство тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару) тощо. Своєрідні жаргони виникають і в середовищі людей, об'єднаних спільністю інтересів та занять негативного або антисоціального характеру (любители хмільного, злодії, кримінальні злочинці).

Як відгалуження від загальнонародної лексики жаргони не мають власної фонетичної та граматичної систем, чим істотно відрізняються від територіальних діалектів. Специфічна жаргонна лексика часто ґрунтується на загальнонародній мові й відрізняється від неї експресивністю, метафоризацією загальнонародних слів (*корогаз* ‘стара автомашина’, *коза* ‘зразок’, *хвіст* ‘академзаборгованість’ і т. ін.), усиченням чи спотворенням звукового складу слів (*маг* ‘магнітофон’, *дирик* ‘директор’), своєрідним словотворенням (*бігунок* ‘обхідний

листок, направлення для складання академзаборгованості' *доходяга* 'знесилена голодом або хворобою людина', *носогрійка* 'козацька люлька'). Психологічна основа виникнення жаргону в певних групах носіїв мови – їхнє бажання бути дотепними, прагнення вразити співрозмовників свіжістю та яскравістю оновлювання, виявити зневагу або байдужість до предмета висловлювання, уникнути звичних, затертих слів і висловів. В українській мові здавна відомі жаргони козацтва, бурсаків, духівництва, різних професійних груп міського населення, елементи специфічної лексики яких частково збереглися й у сучасному жаргоні (студентський, учнівський та ін.). У їхній лексиці помітний шар становлять розмовно-побутові слова (*махнути* 'обмінятися', *кумекати*, *шурупати* 'розуміти', *купити* 'піддурити жартома', *загорати* 'сидіти без діла', *сачкувати* 'ухилитися від обов'язків'), жартівливі звертання та характеристики (*архаровець*, *старий*, *бродяга*, *кадр*, *гаврик*, *прилипало* та ін.).

Отже, **соціальний діалект** – такий різновид мови, який властивий певним більш чи менш відокремленим суспільним групам людей, об'єднаних спільними виробничими, професійними чи якимись іншими інтересами. Якщо територіальні діалекти – це засіб спілкування багатьох людей, то соціальні – певної замкненої групи людей.

Територіальна диференціація мови.

Ідіолект, говірка, група говірок, говір, наріччя, етнічна мова

Територіальні діалекти мають свої особливості, свої специфічні ознаки в різних мовних рівнях (фонетика, граматики, лексика та ін.). Територіальний діалект має свою мовну систему, яка може протиставлятися мовній системі іншого територіального діалекту цієї самої мови.

Ідіолект (гр. *idios* – свій, своєрідний) – сукупність формальних і стилістичних особливостей, притаманних мові окремого індивідуума.

Найменшою діалектною одиницею є говірка. **Говірка** – це мова якогось одного або кількох у мовному відношенні однорідних населених пунктів.

Говірка – найменший територіальний різновид етнічної мови, який використовують як засіб спілкування одного чи кількох сусідніх, як правило, сільських населених пунктів, що не має територіально виражених мовних особливостей. Говірка – це функційна мовна система, яка може відрізнятися від інших говірок особливостями фонетичних,

граматичних, словотвірних та лексичних рис. Частини одного населеного пункту, у якому живуть вихідці з різних територій, можуть бути представлені різними говірками. Поняття говірки змінилося упродовж останніх десятиліть. Це зумовлено різними, передовсім позамовними чинниками, одним із яких є міграційні процеси, пов'язані, зокрема, з переселенням людності із забруднених територій, уражених наслідками аварії на ЧАЕС, російсько-українською війною, яка призвела до знелюднення значної частини України й переселення жителів зі споконвічних територій на нові терени країни. Переселенці, потрапляючи в нове мовне оточення, певний період ще послуговуються своєю рідною говіркою, що призводить до функціонування в одному населеному пункті кількох говірок, але з часом діалектні особливості привнесеної говірки затухають, поступаючись аборигенному мовленню, хоча все ж на деяких мовних рівнях подекуди зберігають свої особливості (переважно на фонетичному та лексичному).

Отже, говірка являє собою цілісне мовне утворення без мовних відмінностей, за винятком індивідуальних особливостей мовлення (рівень освіти, дефекти мови, загальна культура, професія); це найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови. У структурі мовно-територіальних утворень (говірка – говір / діалект – наріччя) лише говірка є реальною комунікативною системою, засобом спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів, принципово рівнозначною мові. Говірка відзначається єдністю структури, протиставляється іншим говіркам набором диференційних ознак на фонетичному, акцентуаційному, граматичному, лексичному, семантичному рівнях.

Виокремлюють також поняття **редуктивна говірка** – тип діалектної системи, яка зазнала (зазнає) структурних змін унаслідок а) звуження сфери функціонування через її заступлення в комунікативних ситуаціях, у яких раніше використовувалась, іншими говірками, літературною мовою, чужими мовами чи їхніми говірками; б) відчутного руйнування цілісного мікросоціуму носіїв говірки, найчастіше через дозаселення чи переселення. Редуктивна говірка часто функціонує у відриві від основного ареалу поширення відповідного діалекту або в оточенні інших мов (діалектів) за відсутності тісної взаємодії з іншими гомогенними говірками (напр., польські, чеські говірки на теренах України після відселення переважної більшості поляків і чехів та дозаселення населених пунктів носіями інших мов).

Група говірок – сукупність говірок, які обмежені певним набором мовних явищ, що протиставляють їх іншим говірковим об'єднанням (напр., у частині говірок Коростенського району частку НЕ вимовляють м'яким із Н, а в інших говірках – із твердим, тобто за цією однією фонетичною ознакою можна виділити групу говірок). Вона становить собою мінімальну ареальну одиницю мови.

Група однотипних говірок, однорідних між собою за низкою специфічних мовних ознак, якими вони відчутно відрізняються від інших груп говірок, є говором (діалектом). Петро Лизанець пропонує діалект називати **говірковою групою**.

Говір – це територіально окреслене діалектне утворення, яке має певну сукупність діалектних ознак, окреслене на лінгвістичній карті пасмом ізоглос (ізоглоса – лінія, яка нанесена на діалектологічну карту й окреслює ареал мовного явища).

Говір (територіальний діалект) – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості (напр., волинський, подільський, наддністрянський, покутсько-буковинський, гуцульський, закарпатський, бойківський, лемківський говори входять до складу південно-західного наріччя української мови; східнополіський, середньополіський та західнополіський діалекти – говори північноукраїнського наріччя).

Найбільша діалектна одиниця – наріччя, або діалектна група. **Наріччя** – це найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами говірок, об'єднаних у говори. Структурні особливості говірок, що входять до складу наріччя, виразно диференціюють одне наріччя на тлі інших.

Структурні особливості діалекту з часом зазнають змін унаслідок міждіалектної взаємодії та впливу літературної мови, проте діалект як форма національної мови не зникає, а лише трансформується в нову якість. Зміни в різних діалектах відбуваються нерівномірно (інтенсивніші спостерігаються поблизу великих економічних чи культурних центрів, менш відчутні – у маргінальних та відносно ізольованих природними умовами (гори, ліси, болота) зонах).

Наріччя – найширше діалектне угруповання певної мови, до складу якого входять однотипні діалекти цієї мови, що мають низку спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших

наріч чи діалектних груп цієї самої мови. Українські діалекти поділяють на три наріччя: поліське (північноукраїнське); південно-західне; південно-східне.

У кожному з цих наріч виділяють діалекти (говори), групи говірок. Сукупність усіх наріч утворює діалектну мову, що є однією з двох основних форм (поряд із літературною мовою) існування національної мови. Одне наріччя відділяється від іншого смугою перехідних говірок.

Етнічна мова – це найширше поняття, це мова всього етносу.

Діалектне явище. Ендемік

Діалектне явище – елемент діалектної системи, відмінний від літературної мови. Термін діалектне явище можна розуміти в широкому і вузькому значенні:

1. У широкому – це такий елемент мовної системи, який у різних говірках, говорах чи діалектах цієї самої мови має певну кількість співвідносних варіантів, відповідників (напр., у говорах української мови форми орудного відмінка іменників жіночого роду І відміни мають закінчення **-ойу, -ой, -оў, -ом**: *ру¹койу, ру¹кої, ру¹коў, ру¹ком*. Кожне з цих закінчень є діалектним явищем у галузі морфології)

2. У вузькому розумінні він є синонімом до діалектизму, тобто означає таке явище місцевих говірок, яке перебуває поза нормою літературної мови.

У широкому розумінні – загалом елемент діалектної системи.

За принципом співвідношення розрізняють:

а) **протиставні діалектні явища**, які, відрізняючись від літературної норми, протиставляють території його поширення, виступаючи ознакою якоїсь ареальної одиниці в різних відповідниках, тобто такі явища мають функційно рівнозначні відповідники в інших говорах мови (напр., форми майбутнього часу недоконаного виду (*буду робити – робитиму – му робити – буду робив*). Протиставні діалектні явища наявні в усіх структурних рівнях мови. Виділяють такі різновиди протиставних діалектних відмінностей у лексиці: а) власне лексичні та словникові (*півень – ку¹гут – ко¹кош, хата – хи¹жа*), б) лексико-семантичні (*п¹лат¹:а – одяг взагалі, на¹фта – газ, дин¹:а – гарбуз*), в) лексико-словотвірні (*ко¹вач – коваль, ко¹сец¹, ко¹саиш – косар; кон¹:у¹хар – конюх*), г) лексико-фонетичні (*зац¹мін¹ – жасмин, пчо¹ла – бджола, ко¹лонн¹:і – коноплі*);

б) **непротиставні** – явища, які притаманні тільки одній ареальній одиниці й не мають відповідника в інших діалектних об'єднаннях

(напр., у говорах південно-західного наріччя короткий козушок має назви *кентар*, *кентарик*). Такі явища найхарактерніші для лексико-семантичної системи, де їх наявність часто зумовлена господарськими, етнографічними, географічними та іншими особливостями (напр., поширення вівчарства, пастухування в Карпатах зумовило в гуцульських говірках появу багатьох назв, пов'язаних із цією галуззю народного господарства; на територіях, де побутує гончарство, функціонує велика кількість назв на позначення предметів гончарського промислу тощо). В інших говорах непротиставне діалектне явище співвідноситься з нульовим показником, оскільки на інших територіях його не зафіксовано у зв'язку з відсутністю реалії.

Отже, **протиставне** діалектне явище – різні назви того самого предмета й поняття, різне значення, словотворчі афікси, звуковий склад тощо того самого слова в говорах української мови; **непротиставне** діалектне явище – наявність у певному діалекті слова, що відсутнє в інших діалектах у зв'язку з відсутністю відповідних предметів і понять (найчастіше це різні етнографізми, вузьколокальні професіоналізми, історизми й архаїзми, що збереглися на одній території, але зникли на інших. Непротиставні діалектні явища можливі у формах словозміни (напр., залишки форм двоїни, які відомі на вузькому обширі: *головема*, *рукима*).

За функційною ознакою діалектні явища поділяють на:

1) явища, які визначають загальний характер діалекту, бо трапляються лише в певних діалектах (напр., повноцінні дифтонги збережені тільки в східнополіських говірках поліського наріччя; звук Ї збережено тільки в карпатській групі говорів південно-західного наріччя);

2) явища, які не можуть визначати загального характеру діалекту, бо існують у різних говорах (напр., інфінітив на -Т' відомий практично на всій території України).

За генетичною ознакою виділяють:

1) архаїчні діалектні явища (являють собою залишки давніших періодів розвитку мови, утрачені іншими діалектами й літературною мовою (напр., Ї в карпатській групі говорів; давні форми майбутнього часу *буду ходив* у говорах південно-західного наріччя; архаїчні форми дієслів минулого часу в західнополіському говорі та в діалектах південно-західного наріччя (*зналисьте*, *ходилисмо*);

2) новотвори, серед яких розрізняють явища, які виникли на власне діалектному ґрунті (ствердіння Р (*бурак*)); флексія орудного

відмінка однини іменників жіночого роду -ОЙ (*калиной*), усічені форми дієслів (*зна, пита, робе, просе*) і явища, які виникли внаслідок запозичення окремих мовних елементів із сусідніх мов і відомі в окраїнних діалектах (напр., у говірках Одеської області функціують молдованізми, у буковинських – румунізми, у закарпатських – унгаризми).

Діалектизм (від грец. *διάλεκτος* – розмова, наріччя, говір) – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність і вживаний у мові художньої літератури з певною стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту, індивідуалізації мови персонажів тощо). Розрізняють діалектизми фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, фразеологічні й семантичні.

Залежно від **галузі мови** розрізняють діалектизми:

1. Акцентуаційні (*зверху́, бўло, ка́жу*).
2. Фонетичні (*конь, стол, декувати, житє, шепка, горувати*).
3. Морфологічні (*олій, олія, олії; баче, ходе, їсиш, дасиш, межою, сей, сего*).
4. Словотворчі (*оспалий* (заспаний), *поранок* (ранок), *дружитися* (одружитися).
5. Синтаксичні (*к берегу, ік ньому, об світі, межі житами*).
6. Лексичні (*легінь, тайстра, фудульний* (гордий), *баскаличитися* (посміхатися), *єретуватися* (сердитися), *шіляга* (постіл із червоної верби) та ін.).
7. Семантичні відрізняються від уживаних у літературній мові слів тільки своїм значенням (*чудно* (незручно), *тісний* (сутужний))
8. Фразеологічні відбивають у своїй структурі фонетичні, морфологічні, синтаксичні та інші риси, характерні для певних діалектів (напр., ‘не розумітися з кимось’ – *ні в кут ні в двері, ні в ліс ні в поле, ні в поле ні горі, ні долім ні берегом ні водов*).

Діалектизм з вузькою локалізацією має назву **регіоналізм**. Це елемент діалектної мови, територія побутування якого обмежена однією чи кількома говірками, рідше – невеликим ареалом. Вони можуть виникати внаслідок звуження ареалу функціювання діалектного явища, зміни зони його побутування у зв’язку з міграцією носіїв говірки. Вони бувають фонетичні (*хпечи* (впечи), *нахчить* (навчить) – у надсянських і лемківських говірках); граматичні (*висте* (ви) – у західнополіських, *буліхмо зробілі, прібраліхмо булі* (давноминулий час) – у підляських говірках;

свекровйов, церковйов (форми О. в.) – у бойківських говірках); лексичні (*бутинар* (лісоруб), *срогий* (великий) – у лемківських; *гамесло* (лико, скручене в коло) – у середньополіських

Отже, діалектизми – явища, не властиві літературній мові. Відомі ще так звані нульові діалектизми – елемент структури літературної мови чи інших говорів, який відсутній у досліджуваному говорі, тобто його нульовий діалектизм, є такою самою його характерною ознакою, як і наявність того чи того діалектного явища. Найчастіше нульові діалектизми поширені в лексико-семантичній системі. Таким Отже, термін діалектне явище у вузькому розумінні є синонімом до діалектизму, тобто означає таке явище місцевих говірок, яке перебуває поза наявною нормою літературної мови, а в широкому – це такий елемент мовної системи, який у різних говірках, діалектах цієї самої мови має певну кількість співвідносних варіантів, відповідників.

Проблему ендемізмів (ендеміків, ендемічних мовних явищ) в українській діалектології порушив Микола Никончук, одним із результатів її вирішення стала монографія «Ендемічна лексика Житомирщини» (1989), у якій зазначено, що «ендемічними мовними явищами вважають лінгвемі локального поширення, що не повторюються ні на якому іншому ареалі східнослов'янських мов». Проблема ендемізмів ніколи не буде вичерпана, бо розв'язання її потребує докладного дослідження всіх говорів української, а також інших слов'янських мов на всіх рівнях – фонетичному, словотвірному, лексичному, семантичному. Крім цього, лексема, яку в конкретний період можна назвати ендемічною, через деякий час може втратити цю рису, оскільки її буде виявлено й в інших говірках. Це передбачав і Микола Никончук, який писав, що «формування ендемічної лексики уявляється безперервним процесом, тому що в цю сферу втягуються і давні слова, і запозичення – в одному випадку як база суфіксального словотвору, ... в іншому – як мотиватори семантичної деривації».

Досліджуючи тематичну групу лексики одягу та взуття середньополіського діалекту, ми виявили значну частину специфічних діалектних утворень – ендемізмів: *гал'*, *кloch*, *колош¹мат'іна*, *стар¹ромл'а* 'старий одяг, непридатний для носіння', *товок*, *м'ена* 'одяг (загальна назва)', *в'една* 'спідня спідниця', *кошта¹л'ак* 'вербовий постіл', *таба¹к'ерк'і* 'взуття з дерев'яними підошвами', *кlost* 'жіноча свитка', *к¹рапал*, *к¹ризи* 'плащ', *зал'к* 'довга накидка з прорізом для рук', *шага* 'фартух', *пoшва* 'складка в одязі', *хуш*

‘велика тепла сукняна хустка, яку напинають на плечі’, *переламанка* ‘велика вовняна хустка з китицями’, *лоўт* ‘короткий літній піджак’, *ко¹нобл* ‘коротка чоловіча шуба’, *рунда* ‘дівоча кофта з купованої тканини’, *шуп* ‘тепла вовняна зимова кофта’, *балта* ‘халат’, *у¹йеука* ‘вузенька маніжка на сорочці’, *зол* ‘тепле пальто’, *ка¹мула* ‘незграбно пошита чоловіча або жіноча сорочка’ та ін.

Отже, **ендемік** – такий елемент діалектної системи, який функціює в незначній кількості говірок і не має відповідників на інших територіях.

Методи збирання та дослідження діалектного матеріалу

Діалектологи, збираючи діалектний матеріал у визначених говірках певного говору, говорів чи наріччя, користуються переважно двома основними методами – **анкетними** та **експедиційним**.

Суть **анкетного** методу полягає в тому, що спеціально розроблені вченими-діалектологами програми-питальники для збирання анкетного матеріалу, анкети, які містять певні питання, відповіді на які потрібні науковцям для подальшого наукового опрацювання, розсилають у визначені населені пункти (у радянський час – переважно головам сільських рад, зараз – здебільшого директорам шкіл, учителям) разом з інструкцією проведення опитування та запису діалектного матеріалу. Найчастіше цим методом послуговуються тоді, коли за короткий проміжок часу потрібно обстежити велику кількість населених пунктів, що не може зробити одна людина чи невелика група дослідників. Але такий метод дозволяє виявити тільки узагальнені тенденції функціонування елементів мовної системи на тій чи іншій території, оскільки не завжди можна довіряти записаному матеріалу, особливо фонетичному (правда, зараз такий матеріал можна записати на диктофон, а вже сам діалектолог його розшифрує). Справжній діалектолог для науково виважених і перевірених висновків таким методом послуговуватися не може, бо під час запису діалектного матеріалу можуть виникнути додаткові запитання, потрібні будуть деякі уточнення для розкриття семантики тієї чи іншої лексеми, для уточнення функціонування різних мовних одиниць тощо, чого не зможе зробити не підготовлена спеціально людина.

Суть **експедиційного** методу полягає в тому, що у визначені програмою населені пункти певного говору (чи говорів) їде експедиція, до складу якої входять спеціально підготовлені люди –

науковці-діалектологи, аспіранти, студенти філологічних спеціальностей, які володіють методикою збирання діалектного матеріалу, знають особливості наукової діалектологічної транскрипції, можуть зорієнтуватися на місці в разі появи певних питань, уточнень. Збір матеріалу здійснюється за спеціально укладеними питальниками. **Питальник** – спеціально розроблена система питань, за якими збирають матеріал у говірках і яка використовується для більш повного охоплення проблеми.

Такий метод збирання діалектного матеріалу набагато ефективніший за анкетний, оскільки забезпечує найбільш можливу точність запису діалектного матеріалу, тому ним послуговуються вчені для збирання діалектного матеріалу для важливих праць із діалектології (дисертаційних досліджень, регіональних та національних атласів, монографічних досліджень). Зараз збір діалектного матеріалу полегшується завдяки наявній техніці (диктофони), яка дозволяє максимально точно записати діалектний матеріал, а вже вдома опрацювати його відповідно до поставлених мети та завдань дослідження.

Найпоширенішими методами дослідження діалектного матеріалу є **описовий (монографічний)** та **лінгвогеографічний (метод лінгвістичного картографування, метод лінгвістичної географії)**.

Крім того, Інна Гороф'янюк для розв'язання проблем лінгвістичного краєзнавства (а саме діалектні дані можуть прислужитися в цій царині) зауважує, що в роботах із діалектології, регіональної лексикології, етнолінгвістики найчастіше застосовано описовий метод як основний для дослідження мовни одиниць; метод лінгвістичного спостереження – для поділу мовних явищ на окремі групи на основі диференційних ознак; метод семантико-функціонального аналізу – для розкриття смислової самобутності мовних лексем та закономірностей їх використання; метод польових досліджень – для записування діалектного матеріалу й формування емпіричної бази роботи; метод моделювання – для аналізу структурної організації та семантичного діалектної лексики; метод контекстуального аналізу – для виявлення особливостей семантичної структури лексики; метод кількісних підрахунків – для встановлення кількісного співвідношення досліджуваних мовних одиниць; зіставний метод – для виявлення зв'язків аналізованих назв, етнолінгвістичних фактів певних говірок із відповідною групою лексики чи явищ сусідніх і віддалених ареалів, зокрема й слов'янських; прийоми порівняльно-історичного методу – для

з'ясування генези лексичних одиниць; прийоми порівняльно-історичного методу – для виявлення зв'язків регіональної лексики з іншими мовами; прийоми компонентного аналізу – для виявлення компонентів семантичної структури лексем; прийоми лінгвістичного картографування – для вивчення просторової поведінки лексем.

Найчастіше діалектологи в Україні послуговуються **описовим** методом дослідження діалектних явищ. Це зумовлено необхідністю вивчення закономірностей живої народної мови на певній території, виявлення діалектних явищ, притаманних тій чи іншій території українського діалектного континууму. Більшість праць із діалектології виконано цим методом. Такі дослідження можуть бути різноплановими – від аналізу діалектних особливостей однієї говірки до дослідження діалектних явищ певного говору визначеного наріччя, наріччя загалом чи всіх українських наріч. Описове дослідження може здійснюватися в синхронному (опис сучасного стану говірки, говору, наріччя, діалектних явищ тощо) та діахронному (передбачає не тільки опис сучасного стану діалектної системи, а й дослідження історії діалектних утворень, діалектних явищ тощо) планах.

Метод лінгвістичного картографування (лінгвогеографічний) був застосований для визначення територіального поширення місцевих діалектів, установлення їх класифікації, визначення взаємовідносин місцевих діалектів. Суть методу: на географічну карту-бланківку на підставі діалектологічних матеріалів, зібраних за спеціально складеною програмою, наноситься певним способом діалектне явище, унаслідок чого постає повна картина поширення тієї чи іншої мовної риси на певній території. Зібрання лінгвістичних карт є атласом. Результатом лінгвогеографічного методу є діалектні карти.

На думку Павла Гриценка, найдосконалішим засобом передачі територіального розміщення лексики та семантики є лінгвістична карта, яка є надійною базою різноманітних лінгвістичних досліджень, зорієнтованих на точну локалізацію мовних одиниць, однак є лише наближеним відтворенням, моделлю просторового розміщення явища. Лінгвістичні карти дають необхідний і надійний матеріал, водночас вони є не просто формою представлення, але й важливим засобом інтерпретації мовних фактів.

Карта діалектологічна – це карта, на якій показано поширення мовних явищ. Карти поділяють на:

- * атомарні – на них зображено одне діалектне явище;
- * синтетичні – на них показано сукупність діалектних явищ.

Карти об'єднуються в атласи. **Атлас діалектологічний** – систематизоване зібрання діалектологічних карт тієї самої території.

Залежно від предмета дослідження атласи бувають:

* **регіональні** – на них представлено матеріал із якогось певного регіону, певної території (Мартінова Г. І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини; Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті; Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся та ін.);

* **національні** – на них представлено діалектний матеріал усієї території певного народу. Національним є Атлас української мови в трьох томах (Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ, 1984. 92 с. + 391 карта; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 407 карт.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / Відп. ред. А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 2001. 856 с.);

* **міжнаціональні** – атласи, на яких представлено матеріал кількох мов (Загальнослов'янський лінгвістичний атлас).

За об'єктами картографування атласи бувають фонетичні, лексичні, морфологічні, політематичні.

Необхідність у лінгвістичних картах постала перед ученими різних країн ще в ХІХ ст. Ще 1851 році Ізмаїл Срезневський писав про «першу насущну потребу цієї науки – складання мовної карти».

Основоположником лінгвогеографії вважають німця Г. Венкера, який у 1876 році почав анкетування, а атлас Рейнської провінції видав набагато пізніше. У 1902–1910 роках видано 12-томний «Лінгвістичний атлас Франції» Жуля Жильєрона та Едмона Едмона. Саме у ХХ ст. з'являється найбільша кількість атласів.

Коротко розглянемо історію виникнення лінгвістичної географії. Зародження лінгвістичної географії відбулося за низкою ознак у Німеччині, тому що саме в Німеччині Георг Венкер (1852–1911) починає укладати атлас діалектів німецької мови. 1897 р. Георг Венкер розробив анкету-опитування, у якій було 40 речень-запитань, і цю анкету розіслали в 40 тисяч населених пунктів Німеччини. Анкета була адресована місцевому вчителю німецької мови, мешканцю певної місцевості, носієві певного діалекту. Він повинен був усі ці 40 речень перекласти діалектом свого населеного пункту. Учені отримали неоднозначне вирішення завдання. Більше ніж половина вчителів дійсно народилась у цій місцевості, решта – ні: вони залучили до вирішення поставленого завдання перекладу речень

з анкети на місцевий діалект інших осіб. Окрім цього, сам переклад записували в єдиній орфографії, а не транскрипції. Тому вийшла подвійна розбіжність. Берлінська академія наук зацікавилася цим задумом Георга Венкера, і йому на допомогу прислали освіченого фонетиста Фердинанда Вреде (1863–1934).

Робота ця тривала довгі роки. Перший випуск атласу з'явився 1926 року, після смерті Георга Венкера. Отже, завдання, поставлене Георггом Венкером, не могло бути вирішене через низку лінгвістичних причин. Одна з основних – метод суцільного анкетування, а з цим пов'язані й інші обставини. За такого охоплення місцевостей страждала якість анкет. Через усі ці обставини виявилось, що творцями лінгвістичної географії були французи, а не німці.

Засновником школи лінгвістичної географії у Франції став Жуль Жильєрон (1854–1926). Жуль Жильєрон почав працювати над проблемою пізніше за Георга Венкера (наприкінці XIX ст.). Принципи підходу до вирішення проблеми були іншими. Тут, щоправда, також були анкети, але орієнтація у процесі укладання анкет не мала суто фонетичного характеру. Опитування було побудоване так, щоб у відповідях була і морфологія, і синтаксис. Особливу увагу приділено лексиці. Анкета була змішаного характеру, щоб отримати, можливо, більше даних про діалект. Французи провели вибіркоче анкетування. З усіх населених пунктів у Франції вибрали близько 600 із таким урахуванням, щоб відобразити основні гілки діалектів. І ще одна суттєва відмінність: німецькі анкети розіслали поштою. Французи так не зробили. У Жуля Жильєрона був чудовий помічник Едмон Едмон (1848–1926). Вони розробили фонетичну транскрипцію, і в усі населені пункти виїжджав Едмон Едмон (працювало одне й те саме фонетичне вухо). Едмон Едмон відзначався надзвичайним фонетичним слухом. Експедиція вченого тривала близько чотирьох із половиною років (1897–1901). На кожний населений пункт заводили окремий зошит. У кожному зошиті повторювалась анкета. Едмон Едмон приїздив у населений пункт, добирав надійних інформаторів, заповнював із цього населеного пункту й відсилав її Жулю Жильєрону. Той одразу починав обробляти матеріал. Атлас було зроблено швидко й однозначно. Він вийшов 1902 року. Атлас усіх вразив і сприяв поширенню ідей лінгвістичної географії у світі. Багато вчених побачило в ньому справжню революцію в галузі мовознавства. Лінгвістичний атлас Франції, укладений Жулем Жильєроном та Едмоном Едмоном, містив майже 2000 карт. Кожний обстежений населений пункт на карті мав номер, і для кожного поняття була окрема карта. У верхньому куті, де названо

поняття, якому присвячена ця карта, подано загальнофранцузьку назву, а під кожною цифрою стояла діалектна назва. Там, де спостерігалися однакові явища, вони поєднувалися певними лініями (ізоглосами), а на зведених картах виникали пучки ізоглос.

Хоча насправді засновником лінгвогеографії потрібно вважати Костянтина Михальчука, адже саме він створив першу у світі лінгвістичну карту. Українська лінгвогеографія починається від перших класифікацій українських говорів і складання діалектологічних карт. Але вже 1877 року Костянтин Михальчук створив карту «Южнорусских наречий и говоров», опубліковану в праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». У цій праці Костянтин Михальчук узагальнив власний діалектний матеріал, який був зібраний за спеціальною програмою у 59 н.п. (у програмі було 161 питання основне, 13 додаткових: 39 питань – фонетичні, 30 – морфологічні, 5 – словотворчих. Спеціальних питань із синтаксису і лексики не було, але в праці наявні деякі зауваження про лексичну та синтаксичну систему говорів). Важливим був й етнографічний метод Павла Чубинського. Саме це лягло в основу першої наукової класифікації українських говорів. На жаль, дослідження було забуто в нас на довгі роки. У цій праці К. Михальчук указує на етнографічні та мовні ознаки, які виділяють «южнорусов» серед інших наріч.

Узявши до уваги власні дослідження й етнографічні матеріали Павла Чубинського, Костянтин Михальчук прийшов до висновку, що етнографія і мова південнорусів поділяються на три типи: **поліський**, **український** та **русинський (червоноруський)**. Ці наріччя він розподілив на піднаріччя. Уперше запропонована карта була створена на основі матеріалів, зібраних у 59 українських населених пунктах. Джерела українських наріч автор вбачав у сивій давнині: поліське наріччя – древляни, сіверяни, дреговичі; українське – поляки, волиняни, тиверці; русинське – хорвати, уличі, бужани. Проаналізувавши матеріали, він приходить до висновку, що у фонетиці більше подібного між українським і русинським наріччями; у морфології – між українським і поліським. Ці висновки й зараз вагомі.

Про нашу територію (Полісся) Костянтин Михальчук писав так: «Самобутній характер середньої смуги північномалоруського піднаріччя (особливо центрального, овруцько-житомирського говору), яка залишилася недоторканою ніякими посторонніми

вживаннями не тільки з чужої півночі, але навіть із свого півдня, і її говори і до цього часу можуть вважатися характерними представниками південноруської мови північно-східного типу в сучасному її стані». Костянтин Михальчук розумів, що матеріалів недостатньо, тому він склав обширну програму для обстеження українських говорів, у якій було понад 200 питань переважно з фонетики. Через хворобу автор не закінчив цю програму. Продовжив його роботу Агатангел Кримський.

Отже, **лінгвогеографічний метод** – це фіксація мовних явищ, проекція їх на географічну карту. Суть цього методу полягає в тому, що діалектний матеріал збирають за спеціально укладеною програмою чи питальником або в усіх без винятку селах досліджуваної території, або в населених пунктах, визначених за певним принципом, і за допомогою певних графічних засобів наноситься на карту. Так створюють географічну проекцію різновидів досліджуваного явища та його еквівалентів. Унаслідок лінгвогеографічного дослідження мови з'являються мовні карти, у яких подано просторову фіксацію певного явища. Лінгвістична карта, звичайно, подає синхронну картину, тобто зображує стан говорів на період збирання матеріалу для атласу. Кілька карт об'єднують в атлас. Цей метод оперує такими термінами:

Ареал – територія, на якій поширене певне діалектне явище. Кожне діалектне явище локалізується на якомусь більшому чи меншому просторі.

Ареалогія – розділ мовознавства, який за допомогою лінгвогеографічних методів досліджує мовні явища.

Ізогласа (від грец. ἴσος – рівний, однаковий і γλῶσσα – мова) – лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища (фонетичного – ізофона, морфологічного – ізоморфа, лексичного – ізолекса, фразеологічного – ізофразема, семантичного – ізосема та ін.). Ізоглоси можуть відноситися до окремих населених пунктів, окреслювати невеликі ареали або виділяти великі одиниці діалектного членування. У лінгвістичних атласах ізогласа може визначати межі певного мовного явища, що представлене на карті різними картографічними засобами.

Отже, **ізогласа** – це лінія, яка визначає межі поширення певного діалектного явища. У різних галузях мови використовують вужчі терміни:

Ізофона – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища фонетичного рівня.

Ізоморфа – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища морфологічного рівня.

Ізолекса – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища лексичного рівня.

Ізофразама – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища фразеологічного рівня.

Ізосинтакса – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища синтаксичного рівня.

Ізосема – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища семантичного рівня.

Ізопрагма – лінія, яка окреслює на лінгвістичній карті явища реалемного рівня.

Діалектні явища мають звичайно різні межі поширення, отже, різні ареали й різні ізоглоси. Ізоглоси різних діалектних явищ перетинають мовну територію в найрізноманітніших напрямках. Але мережа чи переплетіння ізоглос у різних районах має неоднакове загушення. В одних місцях переплетіння ізоглос рідше, в інших – густіше; деякі ізоглоси проходять близько одна біля одної, утворюючи пасма ізоглос.

Пасмо ізоглос – сукупність подібних за конфігурацією ізоглос, досить близько розташованих на лінгвістичній карті, яка окреслює певну територію і може кваліфікуватися як межа мовної системи; тобто це ізоглоси, близько розташовані одна біля одної на карті. Вони окреслюють певну територію і можуть кваліфікуватись як кордони певної мовної системи. Пасма ізоглос оточують територіальні масиви, кожен із яких стосовно означених цими ізоглосами діалектних явищ є більш-менш мовно однорідним, тобто пасма ізоглос виділяють певні масиви однорідних говірок, певні діалекти.

На території кожного діалекту є райони більшого і меншого згущення мережі ізоглос. Де більше згущення мережі ізоглос, там говори менш однорідні. Район на території діалекту, де загушення ізоглос найменше, тобто говори найбільш однорідні, становить ядро діалекту.

Результатами лінгвогеографічного методу послуговується лінгвістична географія.

Лінгвістична географія – розділ діалектології, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне

поширення. Лінгвістична карта, виявляючи відповідники того чи того мовного явища в різних говорах, допомагає з'ясувати походження й час його виникнення, що не можна зробити іншими методами. Діалектні риси наносять на карти за допомогою різних умовних знаків – лінійних і фігурних (різноколірних). Крім того, на окремих картах територія поширення певного діалектного явища окреслюється ізоглосою.

Отже, **лінгвістична географія** – розділ мовознавства, який вивчає територіальне поширення мовних явищ за допомогою проєкції їх на карту.

Як зазначено вище, необхідність у лінгвістичних картах постала ще в ХІХ ст. Українська лінгвогеографія починається від перших класифікацій українських говорів і складання діалектологічної карти Костянтином Михальчуком (1877). З кінця 20-х рр. ХХ ст. з'являються праці, у яких учені роблять спроби дослідити українські говори за допомогою лінгвогеографічного методу (Петро Бузук, Іван Панькевич, Карл Дейна та ін.). Вони визначають ареали як окремих діалектних елементів, так і діалектних утворень, починають картографування окремих діалектних рис у межах певних територій. Зараз уже створено загальнонаціональний «Атлас української мови» у 3-х тт., який постійно доповнюється регіональними атласами, мережа обстежених пунктів у яких значно густіша. Українська лінгвогеографія сьогодні розвивається за допомогою постійного розширення залучуваного матеріалу: те саме явище від праці до праці репрезентоване щораз ширшим колом одиниць мови. Водночас спостерігаємо й певну замкнутість типів самих явищ, які вивчають за допомогою лінгвокартографування. Загальну лінію розвитку української лінгвогеографії щодо традиційно картографованих явищ можна схарактеризувати як рух від одиничного репрезентанта до цілісного об'єкта, цілісної парадигми. Ці ідеї знайшли практичне втілення в багатьох словотворчих картах «Атласу української мови» (авторка карт Ярослава Закревська), структур вокалізму (авторка Тетяна Назарова). Водночас в українській лінгвогеографії все ширшого використання набуває ідея цілісного етнолінгвістичного картографування. Характерна ознака розвитку української лінгвогеографії – тенденція до згущення мережі обстежуваних говірок, що є запорукою повнішого вивчення діалектної мови як цілісності. Якщо Костянтин Михальчук оперував даними 59 базових говірок, обстежених за програмою Івана Новицького з 74 питань, то в «Атласі української мови» скартографовано 2358 говірок за

програмою з 464 базових питань. Це свідчить про значно зрослий обсяг того вихідного емпіричного матеріалу, на який спираються сучасна українська лінгвістична географія та описова діалектологія, історія мови, інші суміжні науки, які послуговуються діалектними даними. Окрім того, упродовж останніх десятиріч ХХ ст. розпочався якісно новий етап розвитку лінгвогеографії: виникла ідея створити атлас, який би виявив міжмовні й діалектні ізоглоси, що суттєво для пізнання історичного розвитку споріднених мов, їхньої територіальної диференціації, адже картографування – спосіб не лише наочного подання мовних фактів, а і їх зіставлення та осмислення. Такими є, наприклад, «Зальнослов'янський лінгвістичний атлас», «Atlas Linguarum Europae» («Лінгвістичний атлас Європи») та «Загальнокарпатський діалектологічний атлас».

Отже, основними методами дослідження діалектних явищ є описовий та лінгвогеографічний, причому досить часто, аналізуючи діалектні явища, діалектологи послуговуються паралельно цими двома методами. Водночас упродовж останніх десятиріч зростає роль лінгвогеографічного методу, особливо в процесі дослідження діалектної лексики, бо, як відомо, ареальний аспект є одним із визначальних у дослідженні лексики, адже саме просторова характеристика та географічна диференціація – основа територіального членування говірок. Це послужило причиною появи в останні десятиріччя значної кількості регіональних лексичних атласів, які представляють різні тематичні групи лексики.

На сучасному етапі розвитку української діалектології вивчення лексичної системи діалектів неможливе без використання лінгвогеографічного методу, адже факти ареального варіювання, мовної системи, за словами Павла Гриценка, зафіксовані на лінгвістичних картах, актуалізують низку проблем, розв'язання яких проливає світло на минуле мови та закономірності її функціонування на різних етапах історії. Вивчення лексичної системи говорів за допомогою методу лінгвістичного картографування дає змогу відзначити такі особливості, які не можна помітити, досліджуючи лексику за допомогою традиційних методів. Застосування лінгвогеографічного методу для дослідження лексики та семантики дає багатий, цінний і переконливий матеріал для вивчення меж діалектів. Як зазначає Лідія Коць-Григорчук, лінгвогеографічний метод дослідження діалекту на будь-якому з рівнів (фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному) допомагає деталізувати

просторово-кількісну характеристику досліджуваного явища, репрезентувати його у вигляді рядів співвідносних варіантів, актуалізувати вивчення тенденцій і закономірностей просторового розміщення елементів діалектних систем у лінгвістичному континуумі. Картографовані матеріали стають цінним джерелом як під час історичного дослідження говорів, так і в процесі встановлення диференційних ознак діалектів, меж територіально-мовного членування. Результатами картографування діалектного матеріалу послуговуються вчені й інших суміжних наук, зокрема історії мови, етнографії, історії народу, археології.

Місце діалектології в системі наук гуманітарного циклу

Діалектологія – галузь мови, що вивчає територіальні (чи соціальні) різновиди мови – діалекти. Вона сформувалася в окрему науку у II половині XIX ст.

Як галузь мови діалектологія пов'язана з іншими гуманітарними науками:

1) з історією мови, оскільки факти діалектології та дані писемних пам'яток – основні джерела дослідження мови. Багато вчених навіть надає перевагу діалектології (Згадаємо відомий вислів **Олександра Потебні**: «Історія будь-якої мови – це історія її нарічч»). Водночас дослідники зауважують, що писемні пам'ки не завжди дають надійний матеріал для визначення звукового складу минулих епох, а важливе й цінне джерело для історичної граматики – це територіальні діалекти, адже в них збережена значна кількість реліктових рис, які дають змогу простежити історію розвитку народної мови у фонетиці, морфології, синтаксисі, а особливо в лексиці, адже лексика найбільш чутлива до змін (напр., збереження дифтонгів у східнополіському діалекті; наявність Ї в карпатській групі говорів; збереження давніх форм дієслів минулого часу в говорах південно-західного наріччя та західнополіському діалекті північноукраїнського наріччя та ін.). Зауважимо, що архаїчні мовні риси, давно втрачені літературною мовою, збережено в говорах давньої формації;

2) з ономастикою, галуззю вивчення якої є топоніми, антропоніми, зооніми, астроніми та ін. Власні назви чітко входять до системи говірок. Як зазначав Юрій Карпенко, ономастика дає багатющий матеріал для історії мови, історії народу, її даними користуються археологи, етнографи, географи та представники інших наук. Петро Тимошенко, розглядаючи проблему значення ономастики

для історичної граматики, зазначає, що ономастичні дослідження справді найцінніші для історії мови, особливо її лексичного складу, оскільки власні назви завжди постають на основі загальних і часто існують значно довше за них, а отже, можуть бути живими свідченнями про наявність у минулі епохи загальних назв. Особливо з говірками пов'язані топоніми та мікротопоніми (*Чертиж* як власна назва, хоча первинне значення слова *чертиж* – ‘ділянка, місце, очищене від пнів, чагарника, лісу і т.ін. для посіву’; сучасні прізвиська *Шульга*, *Шульжук*, *Шульженко* – в основі мають давній апелятив *шульга* ‘лівша’, назва річки *Здвиж* в основі має давній загальний іменник *здвиж* – ‘трясовина’). Як зауважує В. Німчук, чітке розуміння історії виникнення власних назв (особливо топонімів) можливе лише на основі знання діалектів, на території яких відзначені ті чи інші назви, а також історичних документів, на зіставленні з даними інших говорів та мов;

3) з літературною мовою. Літературна мова поповнюється живлющими соками діалектології. Якби не було діалектів, літературна мова була б набагато біднішою, адже значна кількість діалектних слів із часом стає надбанням літературної мови. Крім того, кожна літературна мова виникає на ґрунті якогось діалекту (українська літературна мова виникла на ґрунті середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя). Проблема значення діалектної мови для формування літературної мови привертала увагу багатьох дослідників, які беззаперечно визнавали за діалектною мовою основу літературної мови, того феномена, який не дозволяє замулитися літературній мові. Проаналізуємо наведені нижче вислови мовознавців про значення діалектів для виникнення, формування та функціонування літературної мови.

Без народних говорів літературна мова пересихає, як річка без живлющих джерел (Микола Никончук).

Літературна мова – запашна пречудова квітка, пелюсками якої є народні говірки. І якщо зав'яне або засохне бодай найменша пелюсточка, квітка втратить свою привабливість, чарівність (Григорій Аркушин).

Мова – стовбур, наріччя (діалекти) – гілки; мова – річка, наріччя – притоки, які збагачують головний потік, але не становлять без нього самотійного значення (Петро Кононенко).

Мова народу розчленована в діалектах, а зібрана воєдино в літературній мові (Гельмут Брінкман).

Народна мова в своїй цілості – неоціненний скарб для збагачення мови літературної (Іван Огієнко).

Навіщо позбавляти твір колориту, відривати його від типових обставин? Адже діалекти – це пам'ять тисячоліть, відгомін далеких віків, свідки високої мовної культури й образного мислення наших предків (Сергій Плачинда).

Французький діалектолог Жуль Жильєрон вважав, що дія літературної мови на місцеві говори порушує чистоту селянського мовлення, призводить до його поступової втрати. Щоб урятувати селянське мовлення від повного зникнення, необхідно зафіксувати його в тому вигляді, у якому воно є, і зберігати його в атласі, як квіти в гербарії (Л. Касаткін). У світі спостерігають тенденцію до пошанування діалектів. У Баварії 71% населення володіє й послуговується діалектами; в Італії літературною мовою володіє більше 8–12%, тому діалектним мовленням проводять театральні фестивалі, діалектне мовлення звучить у кінофільмах, що не знижує їхнього естетичного рівня та не применшує всесвітньої слави італійського кіномистецтва;

4) з *етнографією, етнолінгвістикою*. З немовознавчих наук саме етнографія найбільше пов'язана з діалектологією, адже вона вивчає побут, традиції, матеріальну і духовну культуру народу, для номінації явищ якої використовує лексику, яка має особливості на різних територіях. Особливо важливими є знання з етнографії для діалектологів-лексикологів, які досліджують певну тематичну групу лексики, пов'язану з побутом українців, їхньою матеріальною та духовною культурою (напр., досліджуючи тематичну групу лексики на позначення назв одягу та взуття, діалектолог повинен мати знання з етнографії про комплекс традиційного народного костюма тієї чи тієї території; дослідник, об'єктом якого є назви їжі та продуктів харчування, повинен володіти інформацією про особливості ведення народного господарства, тваринництво, сільське господарство та обрядовість певного регіону; якщо в полі зору лексика ткацтва, прядіння, гончарства, вишивки, збиральництва тощо, учений повинен бути добре обізнаним із народними промислами, які були поширені й подекуди збереглися на різних територіях України).

Упродовж останніх десятиріч в Україні набула розвитку етнолінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін.; напрям у

мовознавстві, який орієнтує дослідників на розгляд співвідношення і зв'язку мови та духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їх взаємозалежності та різних видів їх кореспонденції; це комплексна дисципліна, предметом вивчення якої є весь «план змісту» культури, народної психології, міфології незалежно від засобів і способів їх формального вираження. Тому чи не найбільший зв'язок діалектології саме з цією галуззю мовознавства, адже дані діалектології нерозривно пов'язані з культурою діалектоносіїв, їхнім світоглядом, віруваннями, звичаями та обрядами, для номінації яких мешканці різних територій послуговуються діалектними явищами, які мають багато відмінностей на всіх рівнях мовної системи, особливо на лексичному;

5) з *літературознавством*. Цей зв'язок виявляється в тому, що письменники ХІХ–ХХ ст. (та й ХХІ ст.) наближали мову своїх творів до мови тієї території, звідки вони походили і де жили. Варто зазначити, що використання діалектизмів у їхніх творах було природним, багато діалектних слів пізніше стало надбанням української літературної мови. Для зображення побуту, традицій, звичаїв певної місцевості письменники використовували діалектизми, щоб надати твору місцевого колориту. Особливо виразно проступають діалектні риси у творах письменників, у творчості яких репрезентовано мовлення південно-західного наріччя. За словами Івана Матвіяса, Юрій Федькович у своїх творах найбільше представив гуцульський та буковинський говори, причому особливості цих діалектів простежено на всіх мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному та фразеологічному, що, очевидно, зумовлено тим, що письменник ці мовні риси розглядав як складник і невід'ємну частину тодішньої літературної мови на народній основі й використовував діалектизми для того, щоб зробити їх надбанням літературної мови, тому, діалектні одиниці в його творах сприймаються як мовно-художні засоби. Особливості наддністрянського говору південно-західного наріччя представлено у творах Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича, Миколи Устиновича, Антона Могильницького, Осипа Маковея, гуцульського – у творчості Марка Черемшини; рисами буковинського діалекту збагатила українську літературну мову Ольга Кобилянська, хоча таких особливостей у її творах небагато; покутський діалект трансформований у досконалий засіб художнього вираження у творах Василя Стефаника, у яких

найвиразніше проступають риси покутського діалекту, які спостерігаємо також і у творчій спадщині Леся Мартовича (хоча паралельно з покутськими діалектними рисами автор використовує й наддністрянські); бойківський діалект (переважно фонетичні й граматичні діалектні риси) представлено у творах Івана Франка, який опрацював теоретичні засади взаємодії літературної мови з говорами, а своєю творчістю втілював їх у життя, використовуючи паралельно з бойківськими наддністрянські, покутсько-буковинські й гуцульські риси. Подільські мовні елементи знаходимо у творчості Анатолія Свидницького, який уперше широко залучив особливості подільського говору до літературної мови; подільський говірковий колорит наявний у творах Степана Руданського; подільський говір діалектна основа мовотворчості Михайла Коцюбинського.

2007 р. світ побачив роман Петра Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік», який написаний у кінці 30-х років уже минулого ХХ ст. гуцульським діалектом. Цей твір правдиво й багатогранно розкриває гуцульський світ. Василь Зеленчук називає роман останнім відлунням гуцульської старовини, не зачепленої елементами цивілізації, коли автентична гуцульська культура у своєму первісному вигляді переживала останні десятиліття. Кожен епізод твору відтворює духовний і матеріальний світ горян давніх часів і аж до початку ХХ століття. Роман «Дідо Иванчік» – це скарбниця, у якій зберігатиметься на довгі роки дух гуцульської самотності. Зазначмо, що й сучасні письменники активно використовують говіркове мовлення в художньому дискурсі переваж. Зокрема, гуцульські діалектні риси виразно проступають у прозових та поетичних творах Марії Матіос, Люби-Параскевії Стринадюк, закарпатські – Мирослава Дочинця, бойківські – Галини Пагутяк та ін.

Як зазначає Іван Матвіяс, волинський говір південно-західного наріччя та західнополіський північноукраїнського представлено у творах Лесі Українки, хоча діалектних рис у її творах зовсім мало.

Діалектні особливості говорів південно-східного наріччя представлено у творах Івана Котляревського (середньонаддніпрянські говірки Полтавщини), значна частина яких увійшла до складу літературної мови; риси полтавських говірок виразно проступають у байках Леоніда Глібова (переважно на лексичному та фразеологічному рівнях), у п'єсах Михайла Старицького, який тонко відчував тенденції розвитку української літературної мови,

обмежуючи вживання вузьких діалектизмів, залучаючи живомовні діалектні елементи та створюючи власні слова; у прозових творах Архипа Тесленка, який орієнтувався на мову фольклору та на говірки Полтавщини, використовуючи народнорозмовні, фольклорні та діалектні джерела; у творчості Володимира Самійленка рідко використано вузькодіалектні слова, бо він був палким поборником української літературної мови. Середньонаддніпрянським діалектом послуговувався й Тарас Шевченко. Як зазначає Іван Матвіяс, основою мови й художніх засобів Тараса Шевченка були середньонаддніпрянські говірки і фольклор, а також тогочасна народнорозмовна практика та здобутки писемної літературної мови попереднього періоду. Найвиразніше середньонаддніпрянський діалект відображений у мові творів Івана Нечуя-Левицького, який відстоював українську літературну мову на наддніпрянській діалектній основі й переважно використовував лексичні діалектизми. Риси слобожанського діалекту південно-східного наріччя представлені у творах Григорія Квітки-Основ'яненка, який орієнтувався передусім на живу мову селян-слобожан, життя яких зображав. На живу мову Слобожанщини орієнтувався й поет Павло Грабовський, який часто використовував у творах слова і форми, вживані на Слобожанщині. Поет Яків Щоголів вважав живу українську мову Слобожанщини чистою, нічим не зіпсованою, тому джерелом його творів була творчість класиків української літератури, фольклор і слобожанські (зрідка – полтавські) говірки. Свідомо використовував слобожанські діалектні лексичні риси з метою зробити їх надбанням української літературної мови Іван Манжура, який мову своїх творів намагався робити простою та дохідливою для читача. Зі Слобожанщиною пов'язане життя Бориса Грінченка, який блискуче володів сучасною йому літературною мовою в її східноукраїнському варіанті. Як зауважує Іван Матвіяс, Борис Грінченко орієнтувався на живу мову Східної України, близьким йому був і на мову його творів впливав передусім слобожанський говір, але він добре знав також середньонаддніпрянські і степові говірки, слова з багатьох говорів він увів до свого словника, але в мові художніх творів він уникав вузьких діалектизмів, хоча з позиції сучасної української літературної мови в його творах знаходимо риси слобожанського діалекту, які проявляються на всіх структурних рівнях. Риси степових говорів певною мірою відображені в творчості Марка Кропивницького; зі степовою Україною пов'язані життя і

творчість корифея українського драматичного мистецтва Івана Карпенка-Карого, у мові творів якого виразними постають риси рідних для драматурга степових говірок.

Риси східнополіського говору північноукраїнського наріччя представлено в мові творів Пантелеймона Куліша; на думку Івана Матвіяса, риси східнополіського діалекту помітні у творах Марка Вовчка; виразно відбиті риси цього діалекту в прозі Степана Васильченка. Сьогодні яскравий представник східнополіського діалекту в літературі – Володимир Дрозд.

Зауважимо, що риси поліського наріччя найменше представлені в художній літературі. З-поміж сучасних письменників особливості середньополіського діалекту використовував у поетичних творах Микола Никончук; особливості цього самого говору наявні у творчому доробку деяких прозаїків Житомирської прозової школи (Миколи Закусила, Євгена Пашковського, Володимира Даниленка); Олександр Кулеш у збірці «На хуторі Курина Сліпота» мовлення персонажів подає тільки середньополіським діалектом; Олена Лотоцька у двох збірках прозових мініатюр «Нині зозуля кувала» та «Ангели в намистах» репрезентує мовлення однієї із середньополіських говірок Рівненщини. Значну частину західнополіських діалектних утворень використав Улас Самчук у романі «Волинь». Сьогодні відомим представником західнополіського говору в художній літературі є Володимир Лис;

б) з історією. Розвиток говорів, крім лінгвістичних, зумовлений також низкою екстралінгвальних факторів, серед яких важливе місце посідають історичні. Щоб дослідити діалекти, потрібно знати історію носія цих діалектів – етносу. Історик може також використовувати успішно дані діалектології, адже мова народу є живим свідком його історії, а діалекти – свідки історії народу. Досліджуючи певний діалект, учений-мовознавець повинен добре володіти історичними відомостями про час розселення прапредків – носіїв мови та культури досліджуваного говору, про заселення, дозаселення, колонізаційні та міграційні рухи, економічне становище людей у різні історичні періоди. Водночас історики можуть послуговуватися даними діалектології, адже живі народні говори є свідком історії народу, часто вони дають матеріал (особливо лексичний), який може свідчити про культуру, побут, розвиток різних галузей народного господарства, про взаємовідносини нашого народу в різні часи з іншими слов'янськими та неслов'янськими народами;

7) з археологією, яка вивчає викопні рештки матеріальної культури. На підставі даних цієї науки одержуємо відомості про доісторичні епохи, тобто про часи ще до появи перших писемних пам'яток. Ця наука дає відомості ще про дописемний період, а це важливо для діалектогенезу та інших питань діалектології. Крім того, саме дані цієї науки дають матеріал про заселення нашої території різними племенами. Особливо важливий цей зв'язок для історичної діалектології.

**Джерела вивчення діалектів.
Проблема українського діалектогенезу.
Виділення діалектології в окрему науку**

Основне джерело вивчення діалектів української мови – записи живого розмовного мовлення з усієї території України, яке може бути представлено у вигляді:

1) лексикографічних праць (словників), які дають цінний матеріал насамперед для дослідження лексико-семантичної системи говорів, а також фразеологічної системи (фразеологічні словники);

2) діалектних текстів, переданих засобами наукової транскрипції, які є дуже цінним джерелом для дослідження українських діалектів на всіх мовних рівнях, особливо на морфологічному (словозміна) та синтаксичному, а також для дослідження динаміки діалектних систем;

3) атласів, які дають важливий матеріал для групування говорів, для просторової поведінки аналізованого матеріалу;

4) етнографічних та етнолінгвістичних матеріалів, які є цінним джерелом насамперед для лексико-семантичних та фразеологічних досліджень; а також у вигляді записів на диктофон, магнітофон.

Дослідження в галузі діалектології почалися набагато раніше ХХ ст. – у кінці ХVІІ ст. Але більшість праць з'явилась у ХІХ ст.

Досліджуючи проблему визначення українських наріч, Іван Матвіяс зазначає, що відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріч на території України за давньоруської доби. Діалектні особливості найбільше відбиваються на фонетичному рівні. Але давньоруські пам'ятки фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Це зумовлено тим, що давньоруські пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів, і звукові особливості під пером переписувачів великою мірою затерлися, замінилися фонетичними рисами літературної мови пізніших періодів. Дані діалектології переконують, що в давньоруську епоху на території України виділялися північна й

південна діалектні відмінності, які за слабкої диференціації тодішньої мови окремими наріччями можна назвати тільки умовно.

Проблему українського діалектогенезу ґрунтовно висвітлив у статті «Проблема українського діалектогенезу» Василь Німчук. Науковець зазначив, що основні специфічні риси категоріального значення, які характеризують українську мову як лінгвальний феномен, є притаманними абсолютній більшості її говорів. Однак українська народна мова, як і мова будь-якого іншого етносу, ніколи не була тотожною на всьому просторі свого функціонування, тобто споконвіку була діалектно здиференційованою. Це, з одного боку, зумовлене тим, що не на всій українській етнічній території рівномірно йшов процес витіснення старовинних елементів новими, які виявилися перспективними (напр., у деяких карпатських говорах збережена давня фонема Ї, у деяких карпатських і лівобережнополіських – початковий І тощо). З другого боку, збереження неоднакових старовинних елементів, розповсюдження місцевих інновацій також призводили до діалектної диференціації (напр., диспалаталізація Р). Деякі диференційні елементи українських діалектів сягають ще давньоруської доби (напр., збереження звука ДЖ (*меджа, пряджа, саджа*)).

Питання походження діалектної диференціації нашої мови, безсумнівно, – складник проблеми українського етно- і глотогенезу. Воно виникло разом із ґрунтовним лінгвогеографічним вивченням українського діалектного континууму. Перший опис українських діалектів дав Костянтин Михальчук, який фактично першим порушив проблему виникнення територіально-діалектного поділу української мовно-етнічної території. Як зазначено раніше, він виділив три наріччя: українське, поліське та червоноруське (або русинське, русняцьке), котрі поділив на піднаріччя. Постулюючи безпосередній зв'язок сучасних діалектних масивів із племінними діалектами давньоруської доби, він називав українське піднаріччя (говори Наддніпрянщини, частини Волині, частини Поділля) давньополянським, поліське – давньодеревлянським, русинське (говори частини Поділля, Галичини, Буковини, Закарпаття) – давньохорватським. Власне кажучи, ідею зв'язку українських говорів із мовленням давньоруських племен Костянтину Михальчукові підказав Павло Чубинський, який передав йому зібрані діалектні матеріали для опрацювання. Пізніше Костянтин Михальчук виражав думку про поділ української мови на два наріччя – північне й південне. Дослідник допускав, що зародки цих двох наріч були вже в

давньоруську добу й зумовлені первісним поділом південноруського племені в етнографічному відношенні на дві основні галузі – північно-східну, яку, мабуть, складали поляни Київської й Переяславської земель, деревляни, і південно-західну, куди входили дуліби Волинської землі та хорвати Галицької. Перехідними між цими групами були уличі й тиверці. Сіверяни й дреговичі, на думку Костянтина Михальчука, належали до перехідного типу між південнорусами і власне північнорусами (радимичами, в'ятичами, кривичами, словенами). Він стверджує, що в давнину мовлення поліського (північномалоруського) типу охоплювало всю область південної течії Дніпра та його приток. Автор допускає, що український різновид (тобто південно-східне наріччя за сучасним поділом) південномалоруського піднаріччя – пізнішого походження й утворився на ґрунті давнього полянсько-деревлянського мовлення під тривалим впливом на нього (починаючи, ймовірно, з XIII–XIV ст.) мовлення волинян, подолян, а може, частково також галичан. Таким чином, сучасне поліське (північномалоруське) наріччя є лише незначним осколком колишньої обширної зони південноруської мови північно-східного (полянсько-деревлянського) типу, що встиг уціліти від асимілюючого напору на її південно-західній території, завдяки, можливо, своєму ізольованому положенню в глухомані лісів та боліт. Свій погляд про старожитній поділ протоукраїнців на дві групи – південно-західну та північно-східну – Костянтин Михальчук поглибив у відкритому листі до Олексія Пипіна: «Що стосується слов'янорусів південного типу, то вони безсумнівно споконвіку ділилися на дві головні групи, з внутрішніми підрозділами кожної, а саме: південно-західну, яка складалася з хорватів, тиверців із угличами і волинян, і північно-східну, до котрої належали поляни, деревляни, сіверяни та ільменські словени, що виселилися на північ». Цю думку високо оцінили мовознавці як найцінніше узагальнення в галузі вивчення тогочасної української мови й водночас єдино науковий розв'язок низки інших важливих питань.

Своєрідно інтерпретував проблему співвідношення сучасних українських говорів і давніх південно руських племен Олексій Шахматов. Він великого значення надавав рухові на північ уличів і тиверців, зумовленому появою в степах печенігів. Уличі й тиверці потіснили хорватів у гори, вторглися в землі полян і деревлян, що змусило деревлян до переходу за Прип'ять у країну дреговичів: «Уличі й тиверці були безсумнівно південною галуззю південно

руського племені, – ясно, що це предки нинішніх українців (тобто носіїв південно-східних говорів). Поляни, деревляни, бужани – це північна галузь того ж південоруського племені; отже, їх потомків шукаємо в північних малорусах».

Агатангел Кримський, котрий поділяв український діалектний континуум на два наріччя – західне і східне, вважав, що західні говірки північномалоруського наріччя – це органічний зародковий прототип усього західномалооруського, а східні його говірки – прототип наріччя східного.

Всеволод Ганцов відстоював поділ українського діалектного континууму на два наріччя – північне й південне з говорами південно-західними й південно-східними. Він підтримував думку Костянтина Михальчука про те, що в старовину українські діалекти склали два угруповання – північно-східне й південно-західне. Всеволод Ганцов у монографії «Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)» (1923) висловлював такі міркування щодо генези українського континууму: 1) з-поміж груп нинішніх українських говорів вирізняються дві старожитні, або архаїчні – північна й південно-західна, які більш-менш часто зберігають кожна свій давній діалектний тип; 2) на пограниччі між названими групами витворився з давніх-давен цілий ряд перехідних говорів; 3) говори південно-східної України – явище пізнішої формації – виникли в XVI – XVII ст. унаслідок колонізаційного руху, що йшов переважно із заходу, бо фонетична основа в усіх цих говорах та сама, що й у південно-західних. Він зазначав, що сьогочасний поділ української мовної території на головні діалекти більш-менш відповідає поділові на племінні групи давнього східного слов'янства на українській території: «До північної групи належали сіверяне, поляне, деревляне і дуліби (вони ж волиняне й бужане), до південно-західної – тиверці, уличі й хорвати (якщо було таке плем'я)». На думку вченого, з північних племен найчистіше заховалися як діалектний тип сіверяни і деревляни; дулібів – волинян – бужан можна бачити в теперішніх північних українцях західної Волині, Пинщини, Городненщини, Підляшшя й Холмщини без південної її частини, тобто їм відповідають західні поліські і підляські говори. Полянський діалект дав основу для перехідних говорів середньої Київщини ввійшов як складовий елемент у говори південної Київщини. Ставить під сумнів наявність племені хорватів, але якщо воно й було, то, як вважав Всеволод Ганцов, воно стояло в найближчому спорідненні з тиверцями й уличами.

Микола Наконечний спочатку погодився з поділом українських діалектів на північно-східну (північну) та південно-західну групи в старій Україні (приблизно до XV–XVI ст.). У першій групі дослідник убачав полянсько-деревлянсько-сіверську племінно-діалектну основу, а в другій – улицько-тиверсько-хорватську. Третя, нова – південно-східна група, на його думку, розвинулася в XVI–XVII ст. на великій території, у значній своїй частині новозаселеній або дозаселеній південно-західним і північним елементом. Цей синтетичний діалектний тип зародився ще в XIV–XV ст. на Правобережжі, десь у середньо-південній Київщині і сусідніх районах Волині й Поділля – місцях давнього контакту і взаємопроникнення північноукраїнського і південно-західного елементів. Він говорив про нашарування південноговіркових верств на північноукраїнську діалектну основу автохтонного населення південної частини колишньої Сіверщини, Полянської землі та інших суміжних районів північної України.

Проблема походження діалектної диференціації українського мовного континууму була в полі зору й Федота Жилка. У ранніх працях він висловився фактично про виникнення ще в давнину трьох діалектних масивів, із яких розвинулися три наріччя української мови – північне, південно-східне й південно-західне – ще в давньоруську добу. Пізніше він переглянув свої позиції щодо хронології нинішніх головних наріч української мови. У статті, присвяченій українському діалектогенезові, Федот Жилко зазначав, що в діалектному дробленні української мови є виразні прослідки племінних діалектів східного слов'янства. Він поділяв думку вчених про те, що давньоруські попередники українських говорів можна поділити на дві групи – південно-західну та північно-східну або, точніше, північну, постулюючи, що північний діалектний тип ще з доби пізнього діалектного дроблення східних слов'ян був відмінний від обох південних, що такий же давній і південно-західний діалектний тип, від нього відрізняється північний деякими рисами. Федот Жилко зауважує, що із самого початку свого формування українська мова, певне, має три виразні діалектні типи: північний, південно-західний і південно-східний. Однак у писаних пам'ятках ці типи простежено з XIV–XV ст., тому що давніших пам'яток не збереглося. За пам'ятками XIV–XV ст., у південно-західному масиві виділяє галицький (наддністрянський), буковинський та закарпатський говіркові масиви. Північний діалектний тип відбитий у пам'ятках переважно з XV або XVI ст., а південно-східний тип мало засвідчений

у ранніх українських пам'ятках. Дослідивши українські пам'ятки, діалектолог робить висновок, що в XIV–XV ст. виразно виявляються риси трьох діалектних типів української мови; ці діалектні типи, певне, такі ж давні, як і українська мова, що формувалась і визначалась на основі діалектів півдня та південного заходу східного слов'янства. Беззаперечна заслуга Федота Жилка в тому, що він першим серед дослідників загального раннього українського глотогенезу використав конкретний історичний матеріал. У статті «Ареальні системи української мови» Федот Жилко досліджує й проблему українського діалектогенезу. Він вважає хибною думку Костянтина Михальчука про те, що територія сучасних українських діалектів веде початок від території протоукраїнських східнослов'янських племен, хоча й він твердить, що українська мова становить поєднання двох ареальних систем – північної і південної. На його думку, формування південно-західних діалектів відбувалося ще за племінної доби та пізніших феодально-територіальних утворень.

Іван Матвіяс у статті «Проблема визначення українських наріч» зазначає, що українська діалектна мова – це складна ієрархія територіальних структурних систем (говірок, говорів, наріч), тому угруповання говорів передбачає врахування всіх особливостей говірки, говору або наріччя, якими вони відрізняються від інших говірок, говорів, наріч. Учений припускає, що відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріч на території України за давньоруської доби. Цілком закономірно діалектні особливості найвиразніше виявляються на фонетичному рівні, тим більше це стосується давнього стану говорів. Однак оригінальні пам'ятки давньоруського письменства якраз фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Давньоруські пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів затерлися, замінилися фонетичним рисами пізніших етапів літературної мови. Правда, саме фонетичні особливості живої давньоруської мови певною мірою виявляються в творах церковної літератури внаслідок допущення помилок. Дані діалектології переконують, що в давньоруську епоху на території України виділялися північна і південна діалектні відміни, які ще не можна назвати наріччями за умови слабкої діалектної диференціації тогочасної мови. Важко назвати якусь фонетичну рису, за якою

можна було б розмежувати південно-східне і південно-західне наріччя, бо вони виникли на базі одного південного наріччя не без впливу екстралінгвальних чинників. Мабуть, Київщина за давньоруської доби була репрезентантом північного наріччя, Галицько-Волинське князівство – південного. Питання про те, коли утворилися два наріччя, не з'ясоване. Через інтенсивні рухи населення на території сучасного південно-східного наріччя й недостатність писемних пам'яток із цієї території немає свідчень того, яким був середньонаддніпрянський говір у XIV – XV ст. Можливо, що вже в той час середньонаддніпрянські говірки на території давніх полян становили прототип сучасного південно-східного наріччя. Але функціонування цього говору як окремого діалектного типу в XV–XVI ст. не доведено. Із сучасного погляду північне наріччя протиставляється обом південним. У діахронічному плані між собою співвідносні північне та південно-західне наріччя, які є старожитніми. Південно-західне наріччя характеризується діалектною розчленованістю, яка зумовлена різними чинниками: відбиттям певною мірою мови давніх племен, стабільністю меж колишніх феодальних державно-адміністративних утворень, помірною інтенсивністю міграційних рухів населення. Південно-східне наріччя має невиразну розчленованість, бо саме на цій території відбувалися важливі історичні події, змішування населення, мовна інтеграція; помітну участь в утворенні цього наріччя брали вихідці з північного та південно-західного наріччя; це наріччя – наддіалектне утворення. Південно-східне наріччя лягло в основу літературної мови; південно-західне – в основу західноукраїнського варіанта літературної мови, що існував у кінці XIX – на початку XX ст.; взаємодія північного наріччя з українською літературною мовою була мінімальною.

Розглядаючи питання формування південно-східного наріччя української мови, Іван Матвіяс стверджує, що нині найбільший діалектний масив не має у своїй основі якогось єдиного протодіалекту, який протиставляється говорам північного і південно-західного наріччя у давньоруську епоху й до неї. Вихідним для цього наріччя був середньонаддніпрянський говір, який почав формуватися ще в XIII–XIV ст. шляхом взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною.

Проблемам українського діалектогенезу присвятив кілька праць Григорій Півторак. Він зауважує, що сучасне внутрішнє діалектне

членування східнослов'янських мов було в основному намічене ще за давньоруської доби й зумовлене переважно генезою окремих діалектних макрозон; у давньоруську добу на сучасній українській мовній території намітилися чотири групи говорів: північна (охоплювала також південно-західний ареал білоруської мови), яка формувалася на ґрунті племінних діалектів поліської групи східних слов'ян; південно-західна, яка виникла в ареалі племінних говорів, яка, можливо, бере початок ще від діалектів слов'янського населення культури карпатських курганів II–V ст.; група середньонаддніпрянських говірок, що виникла на базі своєрідного південного полянського говору, який зазнає помітного тюркомовного впливу принаймні в лексиці. Він пристав до думки про те, що північне й південно-західне наріччя української мови архаїчні, а південно-східне – новоутворене, сформоване протягом XVI–XVII ст. на базі говірок переселенців переважно з Волині та Поділля на Середню Наддніпрянщину. Щодо південно-західного наріччя дослідник зазначає, що воно формувалося на основі тих давньоруських говорів, що продовжували діалектні традиції племен уличів, тиверців, білих хорватів, південних волинян і, очевидно, частково південних полян. Автор вважає, що північноукраїнська група говорів сформувалася на основі племінних діалектів близької за етномовними ознаками поліської групи східнослов'янських племен у складі давньоруської народності – волинян, деревлян, дреговичів, а також дещо відмінних від них радимичів і сіверян. Але при цьому Григорій Півторак визнає, що співвіднесення окремих говорів у межах південно-західного наріччя з конкретними східнослов'янськими племенами залишається проблематичним через відсутність достовірної наукової інформації про кількість і точну локалізацію цих племен у цьому ареалі, що можна тільки в загальних рисах припустити, що волинський говір генетично зводиться до діалекту волинян, подільський – в основному до говору уличів, закарпатський, бойківський і лемківський пов'язані з говорами білих хорватів, наддністрянський, гуцульський, покутсько-буковинський – із говорами тиверців, але деталі формування названих сучасних говорів багато в чому неясні. Отже, Григорій Півторак підтримує думку багатьох учених про давність північного та південно-західного наріч і новоутвореність південно-східного; погоджується з тим, що південно-західне наріччя формувалося на основі говорів давньоруських племен уличів, тиверців, білих хорватів, південних

волинян і південних полян; північноукраїнське – волинян, деревлян, дреговичів, радимичів та сіверян; усвідомлює, що співвідношення племен у південно-західних говорах проблематичне, бо немає інформації про точне розташування цих племен; доводить думку про спільність північноукраїнського і південно-західного білоруського етномовного ареалу; погоджується з іншими вченими, що більшість специфічних рис української мови пов'язана з південно-західним наріччям; акцентує увагу на тому, що поняття «давньоруська мова» стосується лише писемної літературної мови, а на народно-розмовному рівні ніякої єдиної давньоруської мови ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти, які ще з праслов'янського періоду визначалися виразними регіональними рисами; вважає, що на кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася, хоча протоукраїнський діалектний масив із самого початку не був однорідний; стверджує, що на кінець XII – початок XIII ст. на Південній Русі виділялися три великі діалектні зони: галицько-волинська, карпатська та поліська.

Юрій Шевельов зауважував, що якщо говорити про класифікацію основних українських діалектів, то після досить тривалого періоду непевності загальноновизнаним став троїстий поділ на північне, південно-західне та південно-східне наріччя. Цей поділ правильно віддзеркалює історію їх формування, і реальності історичної фонології добре проєктуються з часового виміру в просторовий. Найбільший терен охоплює південно-східне наріччя, яке є водночас і найновішим: у його північно-західній частині (тобто, кажучи приблизно, у Черкаській і Полтавській областях) говірки південно-східного типу сформувалися у XVI ст.; у північно-східній частині (тобто в Харківській, Сумській і в західних районах Воронезької області) – у XVII ст.; далі на південь – головню у XVIII ст. Усе це сталося в процесі поступового відтискання українцями територій, відступлених колись тюркським народам, що час від часу туди вторгалися. З огляду на своє відносно недавнє постання в ході масових міграцій людності, ці діалекти є також найбільш подібні між собою. Певні місцеві відмінності, звісно, існують, але більш-менш послідовну класифікацію діалектних підгруп на їх підставі виробити годі.

Василь Німчук, проаналізувавши думки багатьох учених, висловивши низку своїх слухних і потрібних завваг щодо проблеми

українського глотогенезу, приходять до висновків, які водночас можна вважати основними питаннями / завданнями діалектогенезу:

1. Вивчення діалектогенезу, дослідження діалектних масивів, зон, груп потрібно вести, суворо дотримуючись принципу синхронності текстів і зіставлюваних явищ (архаїзм – інновація), з тим, щоб далі робити діяхронічні й поліхронічні побудови.

2. Для розв'язання проблеми діалектогенезу важливо не тільки виявити систему (системи), але й окреслити межі поширення засвідчених говіркових явищ.

3. Є підстави говорити, що в XIV–XV ст. в українському континуумі справді відбувалися активні діалектотворчі процеси.

4. Середньоаддніпряньський діалект – родоначальник усього південно-східного наріччя у своєму ядрі не має виразних рис північноукраїнського наріччя.

5. Пов'язувати історію більшості специфічних рис української мови тільки з південно-західними говорами немає підстави.

6. Дослідники, які порушували у своїх наукових працях проблему українського діалектогенезу, починаючи з Костянтина Михальчука, найчастіше порушують питання про зв'язки сучасного діалектного поділу українського континууму з племінними масивами південної частини східного слов'янства, але ніхто не підкріпив її переконливими конкретними лінгвістичними доказами, тому міркування на цю тему не виходять за рамки гіпотетичності, бо вони шукають зв'язки сучасних говорів тільки з тими племенами, які назвав Нестор у «Повісті временних літ».

7. Не може бути сумніву в тому, що мова носіїв сучасних діалектів української мови є продовженням мови їхніх предків, які належали до різних південних східнослов'янських племен, але це не означає, що сучасні українські діалекти як сукупності фонетичних, граматичних, лексичних, фразеологічних та акцентних систем розвинулися прямо на базі племінних діалектів, котрі відрізнялися невідомими спільностями лінгвальних явищ, і що всі нинішні визначальні диференційні елементи наших говорів доходять давниною до родо-племінних часів.

8. Багатьма рисами північне наріччя протиставляється південним.

9. У діяхронному плані між собою співвідносні північне й південно-західне наріччя.

10. Взаємодія північного наріччя з новою українською літературною мовою в процесі її виникнення і розвитку була мінімальною.

11. Потрібно виділити напрямки вивчення діалектогенезу – шукання в південному давньоруському континуумі X–XIII ст. підоснови сучасного поділу української мови; спроби з'ясувати хронологію сучасного поділу нашої мови на наріччя, час формування конкретних діалектів, насамперед середньонаддніпрянського, котрий є родоначальником усього велетенського масиву південно-східного наріччя; виявлення співвідношення сучасного поділу україномовної території з давніми племенами.

Підводячи підсумок, Василь Німчук припускає, що діалектний поділ української мови в нинішній конфігурації в XIV–XVI ст. ще не склався, що нинішнє співвідношення визначальних говіркових ізоглот в українському континуумі в основному було завершене не пізніше кінця XVII ст., як свідчать студії, присвячені історії системи української етнічної мови. Дальший прогрес у розв'язанні проблем діалектогенезу не можна собі уявити без студій із українського глотогенезу, діахронічних досліджень, вивчення сучасних говорів.

Отже, перші спроби характеристики українських говорів були ще в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Звичайно, це не були окремі діалектологічні розвідки, а тільки спроби наукового обґрунтування особливостей народного мовлення. Відомості про українські говори автори цих спроб уміщують до етнографічних, історичних, географічних чи морфологічних праць або до досліджень про взаємовідносини української мови з іншими слов'янськими. Лише в другій половині XIX ст. з'являються вже й спеціалізовані праці з діалектології, у яких дослідники роблять спроби загальної характеристики українських діалектів, описують їхні особливості (переважно на фонетичному та морфологічному рівнях), визначають їх взаємовідносини між собою та межі їхнього поширення (Див. тему 2 «З історії української діалектології»).

ТЕМА 2

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ¹

1. Перші спроби класифікації українських говорів у I половині XIX ст. Праці Опанаса Шафонського, Олексія Павловського, Івана Вагилевича, Якова Головацького, Івана Бережанина, Михайла Максимовича.

2. Класифікація українських говорів у II половині XIX ст. Дослідження Павла Житецького, Олексія Шахматова, Івана Зілінського та ін.

3. Значення праць Олександра Потебні для розвитку української діалектології.

4. Костянтин Михальчук як основоположник української діалектології та лінгвогеографії.

5. Пошуки істини діалектологами XX ст.

Перші спроби класифікації українських говорів у I половині XIX ст. Праці Опанаса Шафонського, Олексія Павловського, Івана Вагилевича, Якова Головацького, Івана Бережанина, Михайла Максимовича

Історія вивчення українських говорів і діалектів у минулому тісно переплітається з дослідженням української мови загалом, а також із вивченням духовної і матеріальної культури українського народу, його усної народної творчості, побуту, звичаїв тощо.

Перші спроби характеристики українських говорів і діалектів сягають ще другої половини XVII – початку XIX ст. Вони, звичайно, не являють собою спеціальних діалектологічних розвідок. Автори цих спроб окремі відомості про українські говори включають до різних праць етнографічно-географічного, історичного характеру, у дослідження, присвячені описові граматичної будови української мови чи питанням взаємовідносин української мови з іншими слов'янськими, у фольклорні збірники тощо; відомості про окремі українські говори, їх особливості наявні навіть у приватному листуванні діячів української літератури й культури.

Лише в другій половині XIX ст., зокрема в останній його чверті, з'являються вже і спеціальні праці з української діалектології, у яких здійснено спроби загальної характеристики українських говорів і діалектів, описано їхні особливості, визначено їхні взаємовідносини, межі їх поширення тощо; на цей час припадає й поява спеціальних

¹ Матеріал для теми 2 взято з праць С. Бевзенка, Й. Дзєндзелівського, І. Матвіяса та ін.

монографічних досліджень окремих українських говорів. Переважна більшість учених-діалектологів у дослідженнях зосереджувала увагу на проблемі виділення й класифікації українських діалектів, території їхнього поширення, визначаючи основні риси того чи іншого українського діалекту.

Першу спробу класифікації українських говорів із побіжною характеристикою окремих діалектних явищ української мови знаходимо у праці **Опанаса Шафонського** «Черниговского наместничества топографическое описание», підготовленій автором ще у 80-х рр. XVIII ст. (1786), однак опублікованій лише в середині XIX ст. (1851).

Опанас Шафонський, подаючи загальний географічний та етнографічний опис так званого Чернігівського намісництва (пізніше губернії), що обіймало українські землі, розміщені переважно на Лівобережжі України (Правобережна Україна, за винятком м. Києва і території Запорізької Січі, входила аж до кінця XVIII ст. до складу Польщі), робить також спробу визначення групування українських говорів на цій території. За фонетичними ознаками (відбиттям етимологічного **о** в історично нових закритих складах) серед говорів Лівобережної України Опанас Шафонський розрізняє три зони: північно-західну (між ріками Десною, Дніпром, Сожем та Іпуттю), середню (між ріками Десною, Сеймом і Сулою вниз до м. Лубни, а від Лубен управо до Десни і Дніпра, до Києва включно) і південно-східну (між ріками Пслон і Сулою до м. Лубни, а також далі на правому березі Сули аж до Дніпра).

Типовими для української мови Опанас Шафонський вважає говори середньої зони, де, на його думку, вживається найчистіша українська мова. Ці говори протиставляються, з одного боку, північно-західним (поліським) з дуже м'якою вимовою, а з другого – південно-східним, степовим, що характеризуються, на думку Опанаса Шафонського, грубою і важкою вимовою. Цікаво відзначити також ознаки, якими Опанас Шафонський характеризує ці три зони українських говорів: у північно-західній (поліській) зоні говорять *конь, нож, вол*, у середній *кунь, нуж, вул*, у південно-східній – *кінь, ніж, віл*. Як бачимо, Опанас Шафонський дуже приблизно визначає звучання, як і межі поширення, північноукраїнських рефлексів етимологічного **о** в історично нових закритих складах. На це, між іншим, вказував і Олександр Потебня, даючи загалом високу оцінку праці Опанаса Шафонського. Помилково Опанас Шафонський вважав

також за найтипівіші для української мови говори середньої зони, тобто говори північноукраїнського діалектного типу. Але ця праця має дуже велике значення для української діалектології як перша спроба класифікації українських говорів.

Точнішу, ніж в Опанаса Шафонського, характеристику північноукраїнських рефлексів етимологічного [o] в історично нових закритих складах подав **Олексій Павловський**, відзначивши вперше в нашій науці їхню дифтонгічну вимову. У своїй граматиці української мови, написаній ще в 1805 р., але опублікованій лише в 1818 р., він відзначає, що типовою для мови є заміна етимологічного [o] у відповідній позиції на [i], але на півночі України цей звук вимовляється як [y] чи [ю], немовби змішаний з [i]: *куит, пуип, буіг, рuid, сюіль*.

У першій третині ХІХ ст. з'являються також спроби характеристики окремих говорів української мови, зокрема закарпатських. Зокрема, ще 1827 р. у листі до свого земляка, відомого на той час культурно-освітнього діяча Івана Орлая (із 1821 р. був директором Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька, а пізніше директором Рішельєвського ліцею в Одесі), що являв собою по суті спеціальну розвідку («О различии славянских наречий собственно же о мало- і карпато- или угрорусских»), **Іван Бережанин** (псевдонім, як думає більшість дослідників, відомого церковного і культурного діяча Закарпаття першої половини ХІХ ст.) подав досить влучну характеристику фонетичних рис закарпатських говорів, звернувши увагу й на різне відбиття в них етимологічних [o], [e] та на звук [ы]. Правда, ця розвідка довгий час залишалася невідомою в наукових колах, і лише в 1906 р. її було опубліковано у книзі Іларіона Свенціцького «Материалы по истории возрождения Карпатской Руси».

1830 р. вийшла праця іншого культурного діяча Закарпаття **Михайла Лучкая** «Grammatika slavo – ruthena», у якій подано також опис звуків і форм закарпатських говорів, власне, говірок околиці м. Мукачева (с. Великі Лучки), звідки був родом автор. Виходячи з положення, що південнокарпатські українські говори найближче із сучасних слов'янських стоять до старослов'янської (церковнослов'янської) мови, Михайло Лучкай при описі звуків і форм цієї мови широко наводить паралелі зі своєї рідної говірки. У додатках до цієї праці представлено чимало зразків живої мови, записаних, однак, традиційним кириличним письмом, у зв'язку

з чим особливості живої вимови в цих записах відбиваються досить слабо.

На першу половину XIX ст. припадають і спроби наукової класифікації українських діалектів, у яких охоплюється вся територія поширення української мови. Перша така спроба належить видатному українському вченому **Михайлові Максимовичу** (1804–1877). У праці «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838) він обґрунтував погляд на українську (за його термінологією «південноруську») мову як окрему з-посеред слов'янських, виділяв у ній два наріччя: малоруське, здавна розміщене по обидва боки Дніпра на Україні, Поділлі, Волині, Сіверщині, і червоноруське, або галицьке, здавна розміщене по обидва боки Дністра в Галичині і Карпатах. В іншій праці, у вступній частині до «Истории древней русской словесности» (1839), Михайло Максимович розрізняє в малоруському наріччі групи говорів (за його термінологією – «різності») – киево-перяяславську, сіверську, слобожанську і волинсько-подільську, виділяючи з-посеред них як основну і зразкову для української мови киево-перяяславську групу, тобто говори центральної Наддніпрянщини: Пізніше (1848 р.) Михайло Максимович робить спробу виділення з кожного з наріч піднаріч, а також подає характеристику їхніх рис. Зокрема, малоруське наріччя поділяється ним на українське і сіверське піднаріччя, а червоноруське – на галицьке і закарпатське.

Поділ на наріччя Михайло Максимович робить переважно на підставі морфологічних ознак. Зокрема, малоруське наріччя, за Михайлом Максимовичем, відрізняється від червоноруського синтетичними формами майбутнього часу дієслів недоконаного виду (типу *ходитиму, ходитимеш, ходитиме* тощо), а червоноруське наріччя – специфічними формами орудного відмінка однини іменників жіночого роду та деяких займенників (-ов, -ьов замість -ою, -єю: *водов, земельов, мнов, тобов* та ін.). Виділення ж піднаріч у кожному з наріч він здійснює за фонетичними ознаками. Наприклад, українське піднаріччя характеризується чергуванням етимологічного [o] з [i] та відбиттям давнього як [i], а для сіверського піднаріччя властиві дифтонги (за термінологією Михайла Максимовича – «двогласные») [уи], [юи] на місці етимологічного [o] у відповідних позиціях, а на місці давнього е в ньому виступає «тонке» [e], що пом'якшує попередній приголосний, галицьке ж піднаріччя характеризується твердою вимовою [т] у флексії 3-ї особи

дієслів, а для закарпатського піднаріччя властиве «дебеле» **ы**, що звучить там як звук заднього ряду.

Як зауважував Степан Бевзенко, класифікація українських діалектів Михайла Максимовича опиралася на дуже бідний фактичний матеріал, що був відомий на той час науці. У ній ураховано лише деякі морфологічні та фонетичні ознаки українських говорів, серед яких не всі можна вважати за особливо виразні (напр., форми майбутнього часу *ходитьиму*, *ходитимеш* і т. д., які в Михайла Максимовича мають говори малоруського, східноукраїнського наріччя на відміну від червоноруського). Ця класифікація не відбивала справжнього діалектного членування української мови, однак у ній більш-менш вдало визначено окремі діалектні масиви, чим і пояснюється її популярність серед сучасників: її сприйняли з певними уточненнями і видозмінами такі учені, як Іван Вагилевич, Яків Головацький, Іван Срезневський; певні відгомони цієї класифікації трапляються навіть у працях українських учених початку ХХ ст. (Агатангел Кримський).

1845 р. у Львові вийшла «Gramatyka języka maloruskiego w Galicji» **Івана Вагилевича** (1811–1866), у якій автор робить спробу визначити діалектний склад української мови. У цій праці серед наріч української мови розрізняються галицьке і київське, що відповідають червоноруському і малоруському наріччям у класифікації Михайла Максимовича. Іван Вагилевич характеризує в цих наріччях низку фонетичних і морфологічних ознак, а також визначає й деякі синтаксичні риси; причому серед цих особливостей дібрані досить характерні, що справді відрізняють одне наріччя від іншого, хоч серед них трапляються й не зовсім певні. Крім згаданих двох наріч, Іван Вагилевич виділив, правда, ще й третє, карпатське наріччя, у якому відзначив риси як галицького, так і київського наріч.

1848 р. на соборі (з'їзді) руських (українських) учених, що відбувався у Львові, професор Львівського університету **Яків Головацький** (1814–1888) прочитав доповідь, яка потім була опублікована під назвою «Росправа о язиці южнорускім і его нарічіях». У цій праці Яків Головацький подає загальну характеристику української мови, визначає її місце як окремої мови серед інших слов'янських, на всій українській мовній території виділяє три наріччя: волинсько-подільське (або українське), що обіймає територію Волині, Поділля і всієї східної

України, галицьке (або наддністрянське), поширене в Галичині, і гірське (або карпаторуське), розміщене по обох узбіччях Карпат. Волинсько-подільське (або українське) наріччя, за Яковом Головацьким, любить широкі голосні **а, я**, не змінюючи їх на **є, е** (*тяжко, жаль, щастья*), повне закінчення в орудному відмінку однини жіночого роду **-ою, -єю**, приймає вставне **л і н** тощо. Галицьке наріччя відзначається вузькими голосними **є і е** (*тежко, жель, щестье*), скороченим орудним відмінком на **-ов, -ев**, відсутністю вставних **л, н** та ін. Гірське наріччя має ознаки обох інших: воно любить широкі голосні **а і я** (*тяжко, жаль, щастя*), скорочений орудний відмінок на **-ов, -ев**, уживає часом напівголосний **ь** замість **є**, розрізняє (грубе) **ы і и**, особливо любить після гортанних **г, к, х** грубе **ы**, як у давнім руським і церковнословенським язиках.

Класифікація Якова Головацького, як і його попередників, оперта на порівняно бідний фактичний матеріал, не враховувала чимало істотних, першорядних ознак українських діалектів і говорів, зокрема поліських і східноукраїнських, унаслідок чого в ній ніяк не виділялися північноукраїнські (поліські) говори, що характеризуються низкою виразних специфічних ознак, зокрема фонетичних, а волинські та подільські говори об'єднувалися в одну діалектну групу зі східноукраїнськими. Правда, в останньому моменті думки Якова Головацького ще досить тривалий час змали послідовників серед українських учених; їм, між іншим, віддав данину і найвидатніший із українських діалектологів XIX ст. Костянтин Михальчук.

Класифікація українських говорів у II половині XIX ст. Дослідження Павла Житецького, Олексія Шахматова, Івана Зілинського та ін.

Класифікацію Костянтина Михальчука загалом поділяв, дещо її видозмінивши, **Папло Житецький** (1836–1911), який у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876) розрізняв три говори: північномалоруський, галицько-подільський і волинсько-український, у яких виділяв ще й різноріччя. У додатках до цієї праці Павло Житецький подає й зразки всіх трьох відзначених народних говорів української мови, супроводжуючи їх відповідними коментарями та зауваженнями щодо транскрипції. Михальчукової класифікації з деякими відозмінами дотримувався

також проф. Омелян Огоновський (1833–1894), який у праці «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (1880) поділяв українську мову на три наріччя: червоноруське (рутенське чи русинське) з подільсько-волинським, галицьким та гірським чи карпатським піднаріччями, південномалоруське (південно-східномалоруське) з північноукраїнським, середньоукраїнським та південноукраїнським чи степовим піднаріччями, північномалоруське (північно-західно-малоруське) з чернігівським, власне північномалоруським, підляським і чорноруським піднаріччями. Правда, Омелян Огоновський услід за Францом Міклошичем помилково і всі білоруські говори відносив до української мови, виділяючи їх в окреме білоруське наріччя.

Олексій Шахматов (1864–1920) у ранніх працях ще дотримувався схеми класифікації українських говорів Костянтина Михальчука, але пізніше розрізняв серед українських говорів дві групи – північну і південну, виділяючи в останній три підгрупи (південно-східну, західну і північно-східну), а до північної відносить і частину карпатських говірок. Водночас пізніше вчений карпатські говори виділяє вже як окрему, третю діалектну групу українських говорів.

Іван Зілинський запропонував і свою «Пробу упорядкування українських говорів» (1914). Узявши за критерії поділу декілька фонетичних ознак (різні стадії розвитку етимологічних [о], [е] та старих [ы], [и], вимову давніх груп **гы, кы, хы** та **ге, ке, хе**, територію вживання середнього і твердого [л], ствердіння [р], шиплячих, губних, вплив палаталізації на сусідні звуки, збереження – утрата дзвінкості приголосних, відмінності в наголосі, вплив наголосу на якість голосних, зокрема [е], [о] та ін.), він поділяє говори української мови на два наріччя: 1) південно-східне з піднаріччями східним або наддніпрянським і західним; 2) північно-західне з піднаріччями північноукраїнським і карпатським.

Отже, протягом першої половини ХІХ ст. ми мали лише перші спроби систематизації діалектного матеріалу української мови і класифікації українських говорів. У другій половині ХІХ ст. вивчення українських діалектів поставлено вже на справжні наукові основи. Упродовж другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. здійснюється збирання діалектного матеріалу з різних територій України й теоретичне осмислення його, досліджують окремі говірки й діалектні масиви,

роблять дальші спроби вдосконалення класифікації українських діалектів і створення діалектологічної карти української мови тощо.

Значення праць Олександра Потебні для розвитку української діалектології

Наукові засади української діалектології були закладені в працях геніального українського вченого-мовознавця проф. **Олександра Потебні** (1835 –1891), у яких учений, досліджуючи діалектні явища української мови, залучаючи при цьому якомога найповніші дані з усієї території України, розрізняє в українській мові такі говори: 1) український, розміщений на Лівобережжі України на південь від р. Сейм, у Київській (за винятком північної частини) губернії, у частині Катеринославської, а також, можливо, у Херсонській губернії, 2) подільський (на території Кам'янець-Подільської губернії, частково у Волинській губернії та в Галичині на схід від р. Серет), 3) галицький (у Галичині в басейні Дністра), 4) карпато-руський, або гірський (по узбіччях Карпат у Галичині та Угорщині), 5) волинський (на території Волинської губернії), 6) північні, серед яких виділяє окремо сосницький говір (на північному Лівобережжі) і заблудівський (на північному Правобережжі майже до м. Білостока і м. Волковиська).

Олександр Потебня одним із перших у мовознавчій науці звернув увагу на виняткове значення даних живої народної мови для пізнання історії мови, висунувши твердження, що історія будь-якої мови – це історія її наріч. З огляду на ці загальні положення Олександр Потебня, як ніхто з його попередників і навіть ближчих наступників, широко залучав дані живих народних говорів для з'ясування явищ історії мови. Особливий інтерес вченого викликав розгляд діалектних явищ української мови в історичній перспективі. Чимало сторінок його праць присвячено з'ясуванню історії діалектних явищ української мови, яку він висвітлював на широкому фоні зіставлень і порівнянь із явищами інших слов'янських мов. І хоч до появи перших праць Олександра Потебні з діалектології матеріалу про живі народні українські говори було ще обмаль, серед якого було й чимало непевного, випадкового (переважно це були, крім наявних на той час діалектологічних досліджень, фольклорно-етнографічні матеріали, техніка запису яких була нерідко досить низькою, різні писемні пам'ятки, включаючи й твори тогочасних українських письменників, граматики, словники тощо), він зумів теоретично

осмислити весь відомий на той час матеріал про українську мову та її говори, зробити завдяки копіткому й майстерному його дослідженню важливі наукові узагальнення й висновки, що значною мірою й досі не втратили свого значення. Такого узагальнення історичного розвитку діалектних явищ української мови, як у працях Олександра Потебні, мовознавство до появи його праць не знало. Не одне діалектне явище української мови та її історії знайшло своє наукове висвітлення саме в його науковій спадщині, не одне з його пояснень розвитку окремих мовних явищ стало надбанням науки про історію української мови (напр., з'ясування шляхів розвитку історичних чергувань *о, е / і* та утворення [і] з давнього ятя, за допомогою зіставлень із даними північних та інших українських говорів, пояснення витворення закінчень орудного відмінка однини *-ов, -ев* у галицьких і загалом південно-західних говорах, форм 1-ї особи однини теперішнього часу на зразок *ходю, носю* в українських та подільських говорах тощо).

Костянтин Михальчук як основоположник української діалектології та лінгвогеографії

У кінці 60-х рр. XIX ст. у Києві був створений Південно-західний відділ географічного товариства, який за короткий період свого функціонування (1876 р. він був уже закритий) організував експедиції з дослідження української етнографії, фольклору, народних говорів. За короткий час зібрано й опрацьовано величезний фактичний матеріал, який був опублікований у семи великих томах. Для дослідження живих народних говорів була опрацьована спеціальна програма, за якою зібрано матеріали з 59 населених пунктів із різних місцевостей України (переважно з Правобережжя). Ці матеріали, як і матеріали попередніх дослідників, і лягли в основу праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», написаної 1871 р. **Костянтином Михальчуком** (1840–1914) й опублікованої 1877 р. Разом із цією працею вийшла у світ і перша діалектологічна карта української мови, складена також Костянтином Михальчуком.

Праця вченого являє собою перший, справді науковий огляд українських говорів і діалектів, опертий на великий фактичний матеріал; у ній уперше було здійснено розгорнуту класифікацію українських говорів із детальною характеристикою фонетичних і морфологічних ознак; вплив її позначається майже на всіх наступних

спробах класифікації українських говорів. На жаль, перша частина цієї праці, яка була присвячена оглядові загальних характерних особливостей та ознак української мови, властивих усім її говорам («Общие характеристические особенности и признаки южнорусской речи»), усупереч волі автора, не була опублікована, унаслідок чого праця в опублікованому вигляді має дещо фрагментарний характер.

Беручи до уваги не лише діалектні, а й загальні етнографічні ознаки українського народу, Костянтин Михальчук усю українську мовну територію поділив на три наріччя: 1) українське, яке поширене на території колишньої Київської губернії (за винятком північної частини), Полтавської, Харківської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, південної частини Чернігівської та південно-східних повітів Курської, Воронежської губерній, у Землі Чорноморських і Азовських котків, частково в Землі війська Донського та в східній частині Ставропольської губернії, у багатьох повітах Бессарабії, у більшості повітів Подільської, у низці повітів Волинської і в деяких повітах Гродненської і Мінської губерній; 2) поліське, розміщене в північній частині Чернігівської, Київської, Волинської губерній, на півдні Мінської губернії та в багатьох повітах (Брест-Литовський, Пружанський, частково Кобринський і Слонімський) Гродненської губернії; 3) червононоруське (русинське чи руснацьке), яке обіймає низку повітів Подільської (Кам'янець-Подільський і західну частину Ново-Ушицького та Проскурівського), Волинської (Володимирський і частково Лубенський, Кременецький і Старокостянтинівський), Люблінської (Холмський, Грубешівський) губерній, Бессарабії (західна частина Хотинського), східну Галичину, північно-західну Буковину, Закарпаття.

У процесі загальної характеристики кожного наріччя наведено значну кількість фонетичних та морфологічних ознак, які у своїй сукупності досить виразно окреслюють одне наріччя супроти іншого.

У кожному з нарічч Костянтин Михальчук виділяє піднаріччя. Наприклад, в українському наріччі розрізняє північноукраїнське чи українсько-поліське, середньоукраїнське, південноукраїнське чи степове піднаріччя, у поліському – сіверське, власне-поліське чи середньополіське, підляське і чорноноруське піднаріччя, у червононоруському – подільсько-холмське, галицьке і карпатське піднаріччя. Кожне піднаріччя має низку специфічних рис, якими вони розрізняються між собою. У деяких піднаріччях, зокрема

українського та поліського наріч, виділено ще різноріччя з характерними для них ознаками, однак у середньополіському піднаріччі й в усіх піднаріччях галицького наріччя різноріччя не розрізнено. Загалом для визначення різноріч у Костянтина Михальчука не вистачало фактичного матеріалу.

Для характеристики наріч, піднаріч і різноріч дослідник брав до уваги лише фонетичні та морфологічні ознаки; хоч він і розумів, що для всебічної характеристики діалектних одиниць необхідно враховувати також синтаксичні та лексичні ознаки, але для цього в нього не було відповідних матеріалів. Пильне дослідження діалектних особливостей дало підстави Костянтинові Михальчукові правильно визначити взаємовідносини поміж наріччями української мови в різних ділянках мови, які він формулював так: а) у фонетичному відношенні більше подібності між українським і русинським наріччями, ніж між ними обома, і зокрема першим, і поліським наріччям; б) в етимологічному (морфологічному) більше подібності між українським і поліським, ніж між цими двома наріччями і русинським. Що ж стосується міри подібності й відмінності між наріччями в синтаксичному і лексичному планах, то вони не можуть бути поки визначені через відсутність даних для цього.

На думку Степана Бевзенка, класифікація українських говорів на три наріччя, здійснена Костянтином Михальчуком, була найбільш удаюю з усіх класифікацій, що з'являлися в мовознавчій літературі ХІХ – початку ХХ ст.; вона найкраще відбивала реальні співвідношення, що склалися поміж українськими діалектами, хоч вона була і не бездоганна, зокрема в її автора не було реальних підстав відносити більшість говорів Волині й Поділля до українського (сучасного південно-східного) наріччя і вилучати їх із системи червоноруського (сучасного південно-західного). Правда, сам Костянтин Михальчук згодом у статті «К южнорусской диалектологии» (1893) відмовився від своєї класифікації, приставши до класифікації українських діалектів із поділом лише на дві групи (північномалоруську і південномалоруську), але тінь Михальчукової класифікації відбилася майже на всіх наступних класифікаціях українських говорів.

Пошуки істини діалектологами ХХ ст.

Зовсім іншу класифікацію українських говорів запропонував **Агатангел Кримський** (1871–1942). У вступі до праці «Украинская грамматика» (1907) він відзначає діалектну різноманітність української мови, робить спробу об'єднати всі українські говори у дві великі групи (гілки): західномалоруську та східномалоруську з архаїчними говірками на півночі кожної групи. У пізнішій праці «Українська мова: звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922) Агатангел Кримський намагається обґрунтувати свою схему класифікації українських говорів і подати характерніші ознаки кожної з двох основних груп говорів. Наприклад, західномалоруське наріччя, на його думку, відрізняється від східномалоруського тим, що в ньому може відділятися частка *ся* від дієслова, тверде *т* у 3-й особі дієслів (*ходить*), форма родового однини займенника *него* (сх. млр. *до нього, його*), тверда відміна прикметників на *-ій* (*третий, трета, трете*), *с, ц* у суфіксах *-ский, -цкий* тверде, форми іменників типу *житє* без подовження приголосних тощо.

Уже перелік самих ознак, покладених в основу розрізнення двох діалектних груп Агатангелом Кримським, свідчить про те, що автор цієї класифікації в процесі створення її, очевидно, більшу увагу звернув на дві тенденції в розвитку української літературної мови, виявлені також у двох правописних традиціях, що відбивали й діалектні відмінності, ніж на самі діалектні відмінності різних українських говорів та визначення їх місця й ролі в мовній системі місцевих діалектів. Класифікація Агатангела Кримського, побудована без урахування багатьох найхарактерніших ознак українських говорів, не змогла знайти прихильників серед діалектологів та істориків української мови.

Отже, серед усіх проаналізованих класифікацій українських говорів, здійснюваних у період ХІХ – початку ХХ ст., тільки Костянтин Михальчук у ранній праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичини» (1877) у розв'язанні цієї проблеми підходив значно ближче до істини, ніж усі його наступники.

Крім того, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. значно посилено інтерес до вивчення українських говорів, що проявився не лише в появі низки спроб класифікації українських діалектів, розглянутих

вище, а й у появі монографічних описів окремих українських говорів, здійснених за спеціальними діалектологічними програмами, складеними також у цей час. Найдетальніше й найповніше в монографічних описах представлені українські говори південно-західного типу. Про ці говори з'явилося чимало монографій, у яких подано опис не лише окремих говірок, а й цілих діалектних масивів.

Серед діалектологічних монографій заслуговують на увагу праці Івана Верхратського, у яких подано докладні описи фонетики, словозміни, словотвору та синтаксису багатьох південно-західних говорів, а до частини з них додано також чималі словники діалектних слів, зразки живої мови різних жанрів (пісні, приказки, казки, легенди тощо). Відомі такі праці Івана Верхратського: «Говір замішанців» (1894), «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів (1899), «Про говір долівський» (1900), «Про говір галицьких лемків» (1902), «Говір батюків» (1912) «Veber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen» (1883), «Дещо до говору буковинсько-руського» (1908), «Die Mundart von Uherci bei Lisko» («Archiv fur slavische Philologie» (1893–1894).

Особливу увагу дослідників привертали в цей час, як і пізніше, закарпатські й загалом карпатські говори. Багато подільських і волинських говірок описано в статтях В'ячеслава Камінського, Григорія Голоскевича, Володимира Отроковського, Євгена Тимченка та ін. У їхніх працях подано переважно короткий опис фонетичних та морфологічних особливостей говірок окремих населених пунктів, хоч у деяких із них наведено також короткі словнички діалектних слів. Відомі також праці про північні українські говори, хоча з них тільки дві виходили окремо (Василя Шимановського «Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси» (1897), Івана Бессараби «Материалы для этнографии Седлецкой губернии» (1904) та деякі ін. Варто також звернути увагу на праці, у яких порушено питання з'ясування українсько-білоруської мовної межі та суміжним із білоруською мовою північноукраїнським говорам (дослідження Юзефа Карського).

У I половині ХХ ст. з'являються нові спроби класифікації українських діалектів, які звичайно опиралися на попередні схеми, вносячи в них певні корективи. **Микола Сумцов** у праці «Начерк розвитку української літературної мови», спираючись на схеми

класифікацій Костянтина Михальчука та Олексія Соболевського, поєднавши їх і внісши в них певні корективи, розрізняє в українській мові три говори: 1) невеликий північний говір у північних повітах Чернігівщини, Київщини, в Холмщині, Курщині, на півночі Волині; 2) не дуже великий другорядний говір карпаторуський, західний, галицький, на підгір'ях Карпат; 3) величезний за простором і численністю, першорядний говір південноукраїнський, що простягся від Дону до Карпат, захопив почасти Галичину й Буковину.

1923 р. з'являється нова, оригінальна спроба класифікації українських діалектів. Проаналізувавши критерії, на які опиралися основні попередні класифікації, та взявши за основу переважно фонетичні й частково морфологічні ознаки українських говорів, **Всеволод Ганцов** у праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» поділив усю українську мовну територію на два наріччя: 1) північноукраїнське, 2) південноукраїнське, причому в останньому (південноукраїнському) наріччі він розрізняв два піднаріччя: а) південно-західне і б) південно-східне. До праці була додана й «Діалектологічна карта України», у якій схематично визначено межі поміж основними угрупованнями української мови (двома наріччями та двома піднаріччями південноукраїнського наріччя). Ця праця являє собою важливе досягнення української діалектологічної науки свого часу. І хоч на її адресу було висловлено чимало часто слущних критичних зауважень як із боку сучасників, так і в пізніші часи, вона значною мірою стала основою багатьох пізніших класифікацій говорів української мови, а також загальних оглядів української діалектології.

Як вважає Степан Бевзенко, найвразливішим місцем класифікації Всеволода Ганцова було об'єднання південно-західних і південно-східних українських говорів в одне наріччя (південноукраїнське), протиставлюване північному, що було зроблено ним переважно за генетичним принципом. Класифікація українських говорів, запропонована Всеволодом Ганцовим, незважаючи на її вади, набрала широкої популярності й була панівною в українській діалектології протягом 20-30-х рр. ХХ ст. Її дотримувалися й автори різних посібників з української мови та діалектології, що виходили в той час.

Ця класифікація з деякими уточненнями лягла також в основу праці **Івана Зілинського** «Карта українських говорів», автор якої відмовився від своїх попередніх спроб класифікації українських говорів. Приймавши запропонований Всеволодом Ганцовим поділ українських говорів на два наріччя (північне і південне) з виділенням у південному наріччі двох піднаріч (південно-західного і південно-східного), Іван Зілинський пробує також визначити групування українських говорів у межах наріч та піднаріч. Зокрема, у південно-західному піднаріччі південного наріччя він виділив південноволинський, подільський, покутсько-буковинський, наддністрянський, надсянський, карпатський (лемківський, бойківський і гуцульський) говори, у південно-східному піднаріччі – лише полтавський і південнокиївський говори, а в північному наріччі – східнополіську, середньополіську, західнополіську і підляську групи говорів.

Як зазначає Степан Бевзенко, на кінець 30-х рр. ХХ ст. в українській діалектології усталюється класифікація українських говорів на три наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. Ця класифікація, як відомо, бере свій початок від спроби класифікації українських говорів Костянтина Михальчука, але в ній ураховані дані всіх пізніших діалектологічних досліджень української мови. Якщо в усіх попередніх класифікаціях взято до уваги переважно лише фонетичні ознаки українських говорів, то в новішій класифікації враховуються морфологічні, частково синтаксичні, а також лексичні особливості діалектів і говорів української мови. Ця класифікація була проведена вже в перших спеціальних посібниках із курсу української діалектології, а також у перших навчальних програмах із цього курсу.

1930 р. виходить перший посібник з української діалектології «Українська діалектологія» Миколи Сулими. Із середини 30-х рр. українська діалектологія стає окремим предметом викладання серед циклу дисциплін з українського мовознавства, у зв'язку з чим з'являються й нові посібники та навчальні програми з цього курсу (Федота Жилка «Українська діалектологія (методичні вказівки)» (1940), Артема Москаленка «Конспект лекцій з української діалектології» (1940), Миколи Наконечного «Програма з української діалектології» (1941), Федота Жилка «Українська діалектологія» (1957), «Нариси з діалектології української мови» (1955), Йосипа Дзендзелівського «Конспект лекцій з курсу української діалектології»

(1965), Артема Москаленка «Нарис історії української діалектології» (1961–1962), Броніслава Кобилянського «Діалект і літературна мова» (1960) та ін.

У цій класифікації межі поширення найбільших діалектних угруповань української мови, її нарічч чи діалектних груп визначалися спочатку за даними праць Всеволода Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923) та Івана Зілинського «Карта українських говорів» (1933) з тією лише різницею, що південно-західне і південно-східне піднаріччя південного наріччя, які фігурували в класифікаціях цих авторів, у новій класифікації стали виступати як окремі наріччя поруч із північноукраїнським. Такий стан із визначенням меж поміж трьома українськими наріччями, які, правда, названі діалектними групами, маємо навіть і в першому ґрунтовному посібнику з української діалектології, у книзі Федота Жилка «Нариси з діалектології української мови» (1955), до якої додано й «Карту говорів української мови», хоч, правда, розмежування північних і південно-східних діалектів на лівобережжі України тут дещо уточнене за новими даними, здобутими переважно з новіших монографічних описів цих говорів. Це пояснюємо недостатньою на той час дослідженістю українських говорів методами лінгвістичного картографування. Лише останнім часом у зв'язку з публікацією 3 томів діалектологічного атласу української мови, а також у зв'язку з розширенням монографічних досліджень українських говорів стало можливим і певне уточнення меж поміж основними діалектними угрупованнями української мови. Це уточнення торкнулося як розмежувальної лінії між північними діалектами і двома південними діалектними групами, яка, як виявилось, повинна бути відчутно відсунена на північ, зокрема на Лівобережній Україні, так і розмежувальної лінії між південно-західними і південно-східними діалектами, яка насправді проходить трохи далі на схід від лінії, що визначалася раніше, хоч у південній частині поміж цими говорами розмежувальна лінія через відсутність належних даних і досі не може бути визначена остаточно.

Отже, класифікацію українських говорів, яка прийнята в українській діалектології ХХ ст., можна вважати лише попередньою робочою схемою, яка лише приблизно відбиває реальне групування їх. З накопиченням нових даних ця схема поступово набирає реальних обрисів, хоч про справжню наукову класифікацію українських говорів можна буде говорити лише після того, як увесь

ареал української мови буде досліджено методами лінгвістичної географії, коли буде створено повний діалектологічний атлас української мови. Однак уже ті дані, які є в розпорядженні нашої науки, дають певні підстави вважати, що виділення трьох основних діалектних угруповань української мови, якими оперує сучасна українська діалектологія, відбиває до певної міри реальний стан речей, хоч тут також із нагромадженням нових даних можливі й певні уточнення.

Пожвавлення діалектологічних досліджень відбулося упродовж останніх кількох десятиріч зі здобуттям Україною незалежності, результатом чого є багато різнопланових діалектологічних праць, які ми будемо аналізувати, вивчаючи лінгвальні особливості кожного з трьох наріч української мови.

ТЕМА 3

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

1. Територія розташування південно-східного наріччя.
2. Загальні мовні особливості південно-східного наріччя.
3. Лінгвальні особливості говорів південно-східного наріччя:
 - середньонаддніпрянського;
 - степового;
 - слобожанського.

Територія розташування південно-східного наріччя

Південно-східні діалекти розміщені на території середньої Наддніпрянщини, півдня і сходу України (південних районів Київської та Сумської областей, усієї території Харківської, Луганської, Донецької, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Кіровоградської, Черкаської, Миколаївської та Одеської областей, крім окремих районів чотирьох останніх, говірки яких належать до південно-західного наріччя). Це наріччя поширене також у Криму та суміжних районах Курської, Воронежської, Белгородської, Ростовської областей Росії. Говірки цього наріччя разом із говірками північного наріччя функціонують серед українських переселенців на Кубані, у Ставропольському та Краснодарському краях, на Поволжі, у Південному Сибіру, у Казахстані, на півночі Киргизстану, на Далекому Сході. Північна межа південно-східного наріччя проходить по умовній лінії Коростишів – південніше Києва – Прилуки – Конотоп – і далі по р. Сейм до російської мовної території; на заході – по умовній лінії Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв. Південно-східне наріччя межує з південно-західним наріччям; на сході – з південноросійськими говірками.

Це наріччя об'єднує 3 говори: середньонаддніпрянський, степовий та слобожанський. Це переважно діалекти пізнішого утворення, що виникли внаслідок численних переселень і дозаселень Сходу і Півдня України протягом XVII–XVIII ст. і пізніше. Лише говори Середньої Наддніпрянщини (середньонаддніпрянський діалект) належать до говорів давньої формації, він має виразну північну діалектну основу. Слобожанський і степовий діалекти виникли як наслідок переселення і дозаселення людності протягом XVI–XVIII ст. Південно-східне наріччя остаточно сформувалося у XIX–XX ст. Воно побутує на території з найчисельнішим порівняно з двома іншими наріччями українським населенням, а його говори значно однорідніші, ніж

говори північноукраїнського і південно-західного наріччя.

Південно-східні діалекти лежать в основі літературної мови, тому низкою своїх ознак вони збігаються з нею. Вони своїми рисами протиставляються і південно-західному, і поліському діалектам.

Загальні мовні особливості південно-східного наріччя

Південно-східному наріччю властивий шестифонемний наголошений вокалізм, який в основних виявах фонем мало чим відрізняється від вокалізму української літературної мови. Однак у частині говірок південно-східного наріччя спостерігаються риси, характерні для говірок поліського наріччя, напр.: збереження [o], [e] в ненаголошеній позиції на місці етимологічних [o], [e] (*звозд'ки, бе'седа, по'шоу*). У південно-східному наріччі в ненаголошеній позиції немає розрізнення фонем [e], [и] (*ни^eсу, ви^eду, же^uве, би^eреза, си^eло*). У деяких говірках [o] в ненаголошеній позиції заступається [y] (*ту^oбі, пу^oжар*), тобто наявне так зване укання. У системі консонантизму південно-східного наріччя у більшості говорів [ф] заступається звичайно [х], [хв] (*тухл'і, х'вабрика, бух'вет*); обмежено вживаються африкати [дж], [дз], [дз'], замість них – [д], [ж], [з] (*хо'д'у, бу'жу, зво'нок, жере'ло*); наявний альвеолярний (т. з. середній) [л], що найчастіше виступає в полтавських говірках (*гол'ва, бул'и, молоко*); поширений м'який приголосний [р'] (*р'ама, гр. 'а'ниці'а, коб'зар'*).

На морфологічному рівні діалектні ознаки спостерігаються головним чином у дієвідмінюванні. Форми інфінітива можуть мати паралельні суфікси -ти або -т'; дієслова 1-ї особи однини – форми типу *во'з'у, ко'с'у, си'д'у, кру'т'у*; широко представлені усічені форми в дієсловах I дієвідміни: *зна, гу'ка, 'дума, ни'та*; у дієсловах II дієвідміни у слобожанських і степових говірках виникли форми типу *'носе, 'робе, 'лазе*.

Фонетичні ознаки південно-східного наріччя

1. Етимологічні О, Е в новозакритих складах переходять в І (*к'ін', с'т'іл, п'іч*), який пом'якшує попередній приголосний, але в говірках, які межують із поліським наріччям, може бути О, Е (*звозд'ки, по'шоу*).

2. На місці давнього ятя виступає І (*л'іс, с'н'іг, 'с'іно*).

3. Фонема А будь-якого походження зберігається (*м'ясо, 'м'іс'ац', з'ат', ў'з'ати*).

4. Ненаголошені Е, И зближуються у вимові й реалізуються як звуки з наближенням до І^е чи Е^и (*не^uсу, ве^uду, жи^eве*).

5. Ненаголошений О перед складом із наголошеними І, У зазнає

помірного укання (*хуо'д'ім, тую'б'і, суо'б'і*).

6. У більшості говорів Ф заступається на Х, ХВ (*'тухл'і, х'вото, Х'вед'ір*).

7. Обмежено вживаються африкати ДЖ, ДЗ; замість них – Д, Ж, З (*хо'жу, во'жу, бу'жу, наро'жу, зво'нок*).

8. Дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість (*д'ід, дуб, 'казка, 'дужка*).

9. Розрізнення Р і Р', хоч у кінці слова і складу – Р (*'бур'а, б'ір, сир*).

10. Пом'якшення Р' (*'р'ама, квар'тур'а, гр'а'ниц'а, коб'зар'*) у полтавських говорах.

11. Пом'якшений (альвеолярний) Л' переважно в полтавських говірках (*'пол'е, бу'л'о, мол'о'ко, хо'дил'а*).

12. Пом'якшення шиплячих (*кур'ч'а, ло'ш'а*).

13. Наявність подовжених приголосних в іменниках середнього роду на Е (*з'іл':е, знн':е*) у говірках, що межують із поліським наріччям.

14. Наявність вставного Л' (*роб'л'у, лоу'л'у*) в І особі однини теперішнього часу дієслів.

15. Наявність вставного Н після М (*м'н'асо, м'н'ата*).

16. Наявність звукосполучень ГИ, КИ, ХИ (*хист, 'кислий, 'гидко*).

17. Вимова фарингального Г замість Г' (*'гава, 'гудзик, грин'жоли*).

18. Наявність звукосполучень РИ, ЛИ (*кри'вавий, гли'тати, кри'ниц'а*).

Морфологічні риси південно-східного наріччя

1. У Д. в. і М.в. однини іменники чоловічого та середнього роду мають закінчення **-ові, -еві**, рідше – **-у** (*б'ратов'і, б'рату, ко'нев'і*).

2. У Д.в. і М. в. іменники жіночого роду мають закінчення **-і** (*зем'л'і, к'руч'і*).

3. Іменники жіночого роду в О.в. мають закінчення **-ойу, -ейу** (*ру'койу, ме'жейу*), але під впливом твердої групи може вживатися **-ою** замість **-ею** (*'дин'ойу, 'кашойу*).

4. У формі Н.в. множини займенники, прикметники, числівники мають повну стягнену форму – закінчення **-і** (*твер'д'і, 'наш'і, 'перш'і*).

5. Розрізнення прикметників твердої та м'якої групи (*'син'ій, 'добрий*), хоча відчутний вплив м'якої групи (*'гарн'і*).

6. Уживання прийменника із займенником без приставного Н (*з'йім, до'його, до'її'ї, з'йейу*).

7. Паралельне функціонування інфінітива на **-ти, -ть** (*знати,*

знат'), але функціонує **-ти**, якщо наголос падає на цей суфікс (*нес'ти*).

8. Форми дієслів І особи однини відсутні чергування (*хо'д'у, про'с'у, но'с'у, во'з'у*), хоч відомі й *хо'джу, хо'жу, про'шу*.

9. Дієслова мають усічені форми (*зна, сп'і'ва, пи'та*).

10. Усічення **-ть** у III особі однини дієслів (*'ходе, 'носе, 'робе, п'росе*).

11. Наявність **-ть** у III ос. однини і множини теперішнього часу і II особи наказового способу (*но'с'ім', б'і'ж'ім'*).

12. Паралельне вживання складної і складеної форм майбутнього часу (*хо'дитиму, 'буду хо'дити*).

13. Умовний спосіб дієслів твориться за допомогою частки **би, б** (*хо'диў би, хо'дила б*).

14. Поширення суфікс **-ищ(е)** (*посо'вищ(е)*), **-ува** (*куну'ват'*).

Синтаксичні особливості південно-східного наріччя

1. Обмежене вживання протиставного сполучника **але** й заступлення його сполучниками **та, так, а, но, ну** (*с'в'ітит', та не з'р'іє*).

2. Полісемантичність сполучного слова **де**, яке вживається як у підрядних реченнях місця, так і в підрядних означальних, з'ясувальних замість **куди, який, що** (*це та 'баба, де з 'неї насмі'халис'*).

У лексиці південно-східного наріччя є чимало росіянізмів, а в степових говірках – тюркізмів, болгаризмів, запозичень із романських мов.

У південно-східному наріччі виділяють три говори: середньонаддніпряньський, степовий, слобожанський.

Лінгвальні особливості говорів південно-східного наріччя.

Середньонаддніпряньський діалект

Середня Наддніпрянщина здавна була об'єктом зацікавлення фольклористів, етнографів, діалектологів, істориків, археологів та представників інших галузей науки. Це зумовлено тим, що зазначена територія відіграла важливу роль у суспільно-історичному розвитку України, а середньонаддніпряньський діалект за своїм місцем і значенням в історії формування та становлення української літературної мови, а відтак і в історії самодостатності нації, є визначальним. Саме його система включає найбільше мовних рис, які визначають своєрідність української мови і відрізняють її від інших слов'янських мов.

Середньонаддніпрянський діалект (щоправда, під іншими термінами) виділяли, починаючи вже з перших класифікацій говорів української мови. Його розглядали у складі південно-східного наріччя (українського, київського, подільсько-волинського, східноукраїнського, чи східномалоруського) під різними назвами: киево-перяяславська різність (Михайло Максимович, Яків Головацький), український, чи київський, говір (О. Потебня), канівсько-полтавське різноріччя (Костянтин Михальчук), наддніпрянське піднаріччя з південнокиївським і полтавськими діалектами (Іван Зілинський). Найгрунтовнішу характеристику й лінгвогеографічне окреслення середньонаддніпрянського говору в II пол. XIX ст. подано в праці Костянтина Михальчука „Наріччя, під наріччя і говори Південної Русі у зв'язку з наріччями Галичини”. У дослідженнях I пол. XX ст. представлено лише окремі розрізнені окремі фіксації мовних явищ середньонаддніпрянських говірок: було здійснено опис фонетичного та морфологічного складу говірок кількох населених пунктів (Майк Йогансен, Петро Бузук, Агатангел Кримський). Тільки із середини XX ст. зростає увага до центральних говірок Середньої Наддніпрянщини як таких, що стали основою української літературної мови. У цей час з'явилося кілька збірників, низка статей, у яких уперше було розглянуто умови формування „полтавсько-київського” (середньонаддніпрянського) діалекту, фіксації його особливостей у пам'ятках, фонетичні, морфологічні й лексичні риси та відношення до інших діалектів.

Цей говір архаїчний, генетичне гніздо південно-східного наріччя. Займає територію середньої Наддніпрянщини, тобто південні райони Київської, в Черкаській (за винятком західних районів), Полтавській і південно-західні райони Сумської обл., північні райони Кіровоградської і Дніпропетровської областей Він становить ядро південно-східного наріччя. Ліг в основу української літературної мови. Це архаїчний діалект на цій території. Ці говірки сусідять:

на півночі – зі східнополіським і середньополіським говорами;

на заході – з волинсько-подільським говором південно-західного наріччя;

на півдні – зі степовими говірками;

на сході – зі слобожанськими.

Внутрішню, відносно незначну диференціацію середньонаддніпрянського говору зумовлює поширення явищ, типових і для південно-західного наріччя, і північного наріччя. Низку

виразних рис мають правобережно-черкаські та східнополтавські говірки. Середньонаддніпрянський говір структурно близький до нової української літературної мови. Фонетична система діалекту має два типи:

1) найпоширенішим є шестифонемний наголошений вокалізм, який має такий вигляд:

і	у
и	
	е о
а	

2) у північній смузі середньонаддніпрянського діалекту структура шестифонемного наголошеного вокалізму може бути ускладнена архіфонемою < и^і > / < і^и > у позиції початку та кінця слова; ненаголошений вокалізм залежно від ступеня збереження основних виявів фонем може мати такі типові структури:

1) і	у
и/е	о
а	
2) і	у/о ^у
и/е	о

Фонетичні особливості середньонаддніпрянського діалекту

1. Послідовне чергування **о, е** з **і** у закритому складі (*к·ін' – ко'н'а, в·із – 'воза, 'ос'ін' – 'осен'і*), переважно в північних говірках (у суміжних із поліськими говорами) давній **о** в новоутворених закритих складах змінився на [і] непослідовно, тому в цих говірках поширені форми зі збереженим [о] – *воз, 'костка, по'рог, 'радост', во'зок, сно'пок*.

2. Приголосні **д, т, з, с, л, н** перед **і** (з давнього **о**) поряд із пом'якшеною вимовою мають і тверду, і напівм'яку. Те саме і в Н. в. множини прикметників, дієприкметників, порядкових числівників (*к·ін', ст'іл, в·із*).

3. Високе функціональне навантаження **И**, який виступає на початку слова (*и'наче, 'инишй, ир'жа, 'искра, 'ин'ї*).

4. Наявність укання – зміна [о] > [о^у], [у] переважно перед складом із наголошеними [і], [у], рідше [и] (*о^у'б·ід, му'гила, у'чкур*), а також у сусідстві з губними приголосними (*ту'пол'а, бут'ва, бу'бир*); за ступенем вияву укання розрізняють говірки з послідовним уканням і говірки зі спорадичним виявом.

5. Наявність *акання* – позиційна зміна [о] на [а] – виявлене різною мірою: як сильне – переважно перед складом із наголошеним [а]

(*па'ганій, ган'чар*), як помірно – перед складом з іншим наголошеними голосними (*до^аб'р'іш-і, ро^абила, со^арочка, ха^омут*).

6. У багатьох говірках відзначена гіперична на *акання* зміна [а] > [о] – *окання* (*о'кац'їа, огро'ном, оку'шерка, оп'тека*).

6. Поширений, за винятком західних говірок, на місці [л] альвеолярний [л̥], т. зв. напівм'який «полтавський» (*бу'ла, мо'локо, хо'дили*), який відрізняється ступенем пом'якшення, виступає перед голосними [и], [е], [у], [о], [а] та в кінці складу перед приголосним (*'голка*).

7. Посилення функціонального навантаження [р'] (*'сахар', ко'мор'а, 'р'ама, гр'ад, гон'чар'*) у полтавських говірках.

8. Спорадичне пом'якшення шиплячих, найчастіше перед *а* в лубенських говірках (*ло'ш-а, кур'ч-а, во'лоч-ат*).

9. Наявність протетичних приголосних [в], [ў], [г], [й] (*во'рати, гис'кадра, гу'л'їа, Га'деса, йіроп'лан*); у північних говірках протетичні часто відсутні (*'узол, 'ухо, 'улиц'а, уж*); як гіперичне до протез спостерігається втрата початкових етимологічних приголосних (*о'рох 'горох'*).

10. Поширеними є зміни ненаголошених фонем [е] > [e^н], [и] (*се^нло, 'попил, 'погриб*), у частині говірок [е] > [e^а], [a^е], [а] (*та^епер, ма^ене*); ця ж зміна відома і в наголошеній позиції (*з'ра^ечка, т'раба*).

11. Зрідка зафіксовано зміну [а] на [е], [e^н], [и], [і] (*гле'д'їла, ви'реник, 'вит'їг*).

12. Переважно в західній частині говору та в східнополтавських говірках відзначено зміну [и] > [и^е], [e^н], [е] (*'чоботе^н, 'руки^е*); ця ж зміна в деяких говірках охоплює й наголошену позицію (*по'седимо, о'ден, йак'бе*).

13. Зміна [и] > [и^і], [і] відзначена в різних позиціях, зокрема й перед складом із наголошеним [і] (*зб'їра, го'тов'їх, з'їма, в'їс'їло, м'їн'ї*).

14. Особливістю багатьох говірок є високе функційне навантаження [и], поява в тих позиціях і словоформах, де в інших говорах і літературній мові виступає [і], зокрема на місці давнього [і] на початку слова (*и'наче, 'инишій, ир'жа, ир'жит', игра, 'искра, 'иній*), на місці давнього [о] у префіксах (*пид'носити, пидоб'їу*), як єднальний голосний між префіксом і коренем (*розим'ну, оди'шї*), зрідка в кореневих морфемах (*ри'л'а*) та закінченнях (*та'ки 'гарни* 'такі гарні'); у північних і східних говірках [и] виступає на місці ятя (*сим'їа, 'писн'а*) та на місці [е] в новому закритому складі (*'попил, 'погриб*).

15. Нерегулярний розвиток давніх [о] як [е], [и] (*либо'да, леско'тати*),

[ɛ] як [і] (ко/лод'із'), ятя як [о] (хрон).

16. Ослаблення функціонального навантаження африкат [дз], [дж]: заступлення [дз] на [з] (зв'ін, /зеркало), в окремих говірках зворотний процес (дз'аб 'зяб', дза'лений 'зелений'), [дж] на [ж] (хо'жу, си'жу).

17. Зміна звуків [г] > [ґ] ('дзига, /гудзик); [ф] > [х], [кв], [хв], [п], [в] (квар'тук, х'вабрика, /хорма).

18. Протиставлення дзвінких і глухих приголосних переважно зберігається ('дужка, /ложка, гриб, грип); у частині лівобережних говірок відбувається оглушення дзвінких перед глухими та в кінці слова (од^мка'зати).

19. Різнотиповість розвитку давніх сполук губний приголосний + j: а) збереження сполуки (св'ято, /жаб'ячий), б) утрата j із наступним пом'якшенням губного приголосного ('жаб'ачий) чи без пом'якшення (сва'тій), в) поява на місці j епентетичного приголосного (л'уб'л'у, /полумн'а, мн'а'киї).

20. Зміна сполуки [вн] на [мн] ('р'імний), сполуки [чн] на [шн] (пом'іш'ник); в окремих словах заступлення [т'] на [к'] ('к'існий, /к'істо).

Морфологічні риси середньонаддніпряньського діалекту

1. У Д.в. однини іменників чоловічого роду переважає закінчення **-ові**, **-еві** ('бат'ков'і, ко'нев'і, /синов'і); у північній частині – перевага **-у** ('сину, /дубу, /гайу).

2. У полтавських та бориспільських говірках іменники із суфіксами одиничності **-ин-** мають закінчення **-е** в Н. в. множини (та'таре, /л'уде).

3. В О.в. відбувається витіснення закінчень м'якої групи іменників жіночого роду I відміни ('земл'ойу, ду'шойу) та чоловічого роду (пн'ом, ко'н'ом).

4. Здебільшого зберігається протиставлення твердого та м'якого різновидів відмінювання іменників, проте в частині говірок відбувається уніфікація за твердим різновидом (то'варішев'і, ко'н'ов'і, /гайом, то'пол'ойу).

5. У східнополтавських говірках у Д.в. і М.в. множини іменники мають закінчення **-ім**, **-іх** ('кон'ім, на /кон'іх, у з'руд'іх).

6. Поширеним є закінчення **-и** у Р.в. іменників жіночого роду ('соли, /радости).

7. У східнополтавських говірках іменники колишніх t-основ у Д.в. однини мають паралельні форми на **-ові** й **-ат-ові** (те'л'ов'і і

*те*л'атов'і).

8. У Р.в. множини іменників жіночого роду мають різні закінчення: нульове та **-іў, -иў, -оў** (*баб* і *ба*'б'іў, *сестер* і *сест*'риў, *стр'іх* і *стр*'іхоў).

9. Прикметники твердої групи чоловічого роду набувають закінчення м'якої (*'гарн*'ії, *б*'іл'ії).

10. У північних говірках поширена стягнена форма прикметника чоловічого роду Н.в. однини (*кра*'сиви, *моло*'ди).

11. Паралельні форми присвійного прикметника з флексією **-и** та **-і** (*'мате*'рини і *'мате*"рин'і).

12. У непрямих відмінках із паралельних уживанішими є форми займенників *йім, на*'йому, *на* іїї, ніж форми з приставним [н] (*ним, на* н'ії).

13. Займенники з прийменниками можуть уживатися без приставного н (*у*'його, *з*'йейу, *у*'йейі).

14. Паралельні форми мають вказівні займенники **та, ц'а** у Р.в. та О.в. однини (*'тойі, 'тейі, 'т*'ії і *т*'і'йейі, *'т*'ію, *'тойу, 'тейу* і *т*'і'йейу).

15. Існування інфінітива на **-ти, -ть** (*хо*'дити, *хо*'дит'), у полтавських говірках – і на **-т** (*хо*'дит)

16. У більшості говірок у 1-й особі однини дієслів регулярно чергування **д – ж/дж, т – ч, с – ш, з – ж, зд – ждж, ст – шч** (*во*'дит' – *во*'джу), яке не властиве частині південних і східних говірок (*во*'д'у, *кру*'т'у); так само і при творенні дієприкметників (*вод*'а'ний, *прос*'а'ний).

17. Утрата **-т-** у III особі однини дієслів теперішнього часу (*'ходе, 'носе, с'*тойе, *'робе, 'дума, зна, пи*'та), хоча паралельно можуть виступати і звичайні форми (*ходит*' , *носить*').

18. Форми 3-ї особи однини дієслів I дієвідміни з основою на **-ї** бувають усічені (*с'*луха, *зна*) і повні (*с'*лухайе, *з*'найе).

19. Дієслова II дієвідміни можуть потрапляти під вплив I й набувати її закінчень у формі множини, тобто те саме дієслово може виступати із закінченнями I і II дієвідмін (*'воз*'ат' – *'воз*'ут', *'точат*' – *'точут*' , *'нос*'ат' – *'нос*'ут').

20. Майбутній час може бути виражений двома формами (*'буду* ро'бити і ро'битиму).

21. Зберігається суфікс **-ну** в минулому часі дієслів (*'висохну*ў, *'вит*'агнули).

22. Замість префікса чи прийменника **від** часто виступає **од** (*од*'бити).

23. Уживається слово *мат*' замість *'мабут*' .

У лексиці цього говору наявна значна кількість вузьколокальних утворень: **кл'уї/дериво** 'дятел', **п/ш·інка**, **пше/ничка** 'кукурудза', **ма/жара** 'великий віз', **ко/новок** 'мала дитина', **гаї/шан** 'розбишака', **з/борник** 'очіпок', **ле^и/лека**, **ли/лега** 'чорногуз', **па/рок** 'сніп соломи для покриття даху', **вага/ни** 'ночви', **'р'іпа** 'картопля'. Лексика цього говору відбита в словниках Володимира Ващенка, Анатолія Сизька, в атласах та збірниках діалектних текстів Ганни Мартинової, Тетяни Щербини..

Риси цього діалекту відбито в писемних пам'ятках XVII – XVIII ст., у мові фольклору, представлені у творчості Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Панаса Мирного, Тараса Шевченка, Григора Тютюнника.

Дослідники середньонадніпрянського говору: Василь Богородицький, Володимир Брахнов, Петро Бузук, Іван Варченко, Володимир Ващенко, Федот Жилко, Майк Йогансен, Марія Кривчанська, Агатангел Кримський, Панас Лисенко, Федір Непійвода, Ганна Мартинова, Валентиіна Матвеева, Ольга Маштабей, Костянтин Михальчук, Андрій Могила, Микола Наконечний, Анатолій Очеретний, Євген Рудницький, Степан Самійленко, Анатолій Сизько, Петро Тимошенко, Тетяна Тищенко, Тетяна Щербина та ін.

Слобожанський говір

Слобожанський говір – один із новожитніх говорів південно-східного наріччя української мови. Поширений у південно-східних районах Сумської та Харківської, у північних районах Луганської, а також на суміжних землях росії (південні райони Курської, Белгородської, Воронежської та північно-західні райони Ростовської областей росії). Цей говір значною мірою накладається на історичну територію Слобідської України. Це говірки порівняно нової формації, які виникли внаслідок заселення й дозаселення Слобідської України, починаючи з XVI ст. Цей діалект сформувався в основному в XVI–XVII ст. унаслідок взаємодії та дальшого розвитку переселенських середньонадніпрянських, східнополіських, частково подільських і південноросійських говірок, структурний зв'язок із якими простежується й досі. Ці говірки межують:

- * на заході – із середньонадніпрянськими говірками (полтавськими);
- * на півдні – зі степовими;
- * на сході й півночі – з російськими говірками (південні райони

Курської, Белгородської, Воронежської та північно-західні райони Ростовської областей росії) та лівобережнополіськими (східнополіськими).

Цей говір внутрішньо диференційований мінімально.

Фонетичну систему слобожанського діалекту характеризують такі основні риси:

1) наголошений вокалізм – шестифонемний, варіативний: типовий вияв:

і		у;	зрідка –
и		і	ы у;
е	о	е	о
а		а	

другий тип поширений у зоні безпосереднього контакту з південноросійськими говірками;

2) ненаголошений вокалізм варіюється залежно від ступеня збереження основних виявів фонем і може мати такі типові структури:

1) і	у,	2) і	у.
и/е	о	и	о
а		а	

Фонетичні риси слобожанського діалекту

1. Нейтралізація [а] : [о] – акання (*мала'ко*).

2. Зміна [о] > [о^у], [у] – укання помірно — переважно перед складом з наголошеним [і], [и], [у], зрідка — перед складом з [о], [а] (*су^обі, бо^улит', ну'жар, хо^умут*).

3. Як протилежне до укання виникло вторинне гіперичне окання – зміна [у] > [у^о], [о] (*одо'ва* ‘вдова’, *ко'р'ін'* ‘курінь’).

4. Непослідовні зміни давніх фонем: [ě] > [і], [и], [є], [о] (*хр'ін* і *хрон, хр'ен, ц'ілу'вати* і *цилу'вати, целу'вати*); [ě] > [а], [і] (*ко'лод'аз'* і *ко'лод'із'*).

5. Нерегулярний розвиток окремих сполук, зокрема губний приголосний + j: а) збереження сполуки (*вим'я*); б) утрата з наступним пом'якшенням губного приголосного (*вим'а*); в) поява на місці j епентетичного [н'] (*вимн'а*); при дієвідмінюванні епентетичний [л'] регулярний (*л'уб'л'у, лоу'л'у*); нерегулярні зміни звукосполук в окремих словоформах (*че'тур'і, чо'тур'і, ч'і'тур'і, ч'тур'і; то'б'і, ти'б'і, те'б'і, т'і'б'і*).

6. Переважно знівельована вимова пом'якшених приголосних перед [i], що походить із [ě], [o], [e] (ст'іл, д'ід), у північних говірках зберігається протиставлення пом'якшеної вимови перед [i], що походить з [ě], і непом'якшеної – перед [i] з [o] (т'ік, л'її і д'ід, 'с'іно);
7. Паралельний вияв [л'] і [л]: (ложка, мал'ен'ка і ложка).
8. Посилення функціонального навантаження [р']: (р'ама, ко'мор'а).
9. Пом'якшена вимова окремих шиплячих: [ч] у позиції перед наголошеним голосним ('чудо, 'чистий), у північних говірках [ш] (ло'ша).
10. Спорадична відсутність протетичного приголосного [в] (уж, у'хо, о'д:ати) при широкій наявності протез.
11. Поширення на місці давньої фонемі [мй] сполуки [мн'] перед [а] з [є] ('полумн'а, сім'н'а).
12. В окремих словах поширена заміна [т'] на [к·] ('к·істо, к·іс'ний), [д'] на [й] ('йате^{ул}' 'дятел', с'вайба) і [й] на [д'] (с'ід'ба' < с'її'ба); [л'] на [н] (ма'нен'кий).
13. Дзвінки та глухі приголосні здебільшого протиставляються, зрідка відзначено оглушення дзвінких перед глухими і в кінці слова.

Морфологічні риси слобожанського діалекту

1. Протиставлення твердого та м'якого різновидів відмінювання іменників, проте спостерігається уніфікація за твердим різновидом (ко'н'ом, до'лон'ойу).
2. Наявність паралельних закінчень у Р.в. однини іменників середнього роду колишніх **n**- і **t**-основ ('вимйа і 'виме^н'і, 'виме^{ни}, те^{ул}'а і те^{ул}'ати, те^{ул}'ат'і).
3. Паралельні закінчення у Р.в. множинних іменників (з'рошеї і з'рош-її); у Д. в. множини ('кон'ам і 'кон'ім); в О. в. однини іменників середнього роду колишніх **t**-основ (те'л'ам, те'л'ом, те'л'атом), жіночого роду (ру'койу і ру'кої); в О.в. множини іменників чоловічого роду (дубами і дубам); у М.в. множини (на'кон'ах і на'кон'іх).
4. У північних говірках у Н.в. множини прикметників наявна стягнена форма (чу'жи, 'добри).
5. У цих же говірках у непрямих відмінках займенників наявні форми без приставного [н] (за 'його, 'йойу).
6. Паралельні форми Р.в. займенника та (т'і'йейі і ти'йейі, 'т'її, 'тойі, то, теї).
7. Форма інфінітива на -ти, -т', зрідка – на -т (хо'дити, хо'дит',

хо́дит).

8. Поширення форми 1-ї особи однини дієслів теперішнього часу без чергування кінцевого приголосного основи (*‘воз’у, ‘нос’у, ‘ход’у*); кінцевий приголосний [д] може зберігатися або ж змінюватися на [дж], [ж] (*‘вод’у, ‘воджу, ‘вожу*).

9. Результати взаємодії I та II дієвідмін (3-ї особи однини *‘ходить’* і *‘ходе*; 3-ї особи множини *‘нос’ат’* і *‘нос’ут’*).

Виразною синтаксичною особливістю слобожанського говору є паралельне вживання конструкцій типу *па’су’коней* і *па’су’кон’і, і’ти за во’дойу* і *і’ти во’ди* та ін.

У словотворі наявні локальні суфіксальні утворення (*л’і’вуша, лі’шак* ‘лівша’, *глуш’ней, глуш’нет* ‘глухий’), морфемно видозмінені лексеми (*о’гуд* ‘гудиння’).

Лексичні особливості слобожанського діалекту представлені локальними словами, як напр.: **кобу’шка** ‘глечик’, **ри’га** ‘клуня’, **хоб’і’т’а** ‘відходи після молотби колосків’ **степ**, **неудо’биц’а** ‘цілина’, **ко’бе”ц’**, **р’а’бе”ц’** ‘яструб’, **ві’дволож** ‘відлига’, **с’і’ве”рко** ‘холодно’, **полов’ід’а** ‘повінь’, **наки’дка**, **наст’і’л’ник** ‘скатерка’, **звід** ‘криничний журавель’, **ха’лаш** ‘будівля для реманенту’ та ін.

Дослідники слобожанського говору: Олександр Безкровний, Олександр Ветухов, Катерина Глуховцева, Ірина Глуховцева, Валентина Леснова, Лідія Лисиченко, Ірина Магрицька, Олексій Миртов, Ірина Ніколаєнко, Анатолій Сагаровський, Зінаїда Сікорська, Галина Солонська, Руслан Сердега, Тетяна Терновська, Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко, Борис Шарпило та ін.

Степовий говір

Степовий говір – один із новожитніх говорів південно-східного наріччя, найпізніший за часом формування, найбільший за територією поширення. Охоплює південні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окраїнні райони в Миколаївській та Одеській областях, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області; побутує в Краснодарському краї росії; окремі говірки зафіксовані у південно-східній частині Румунії (дельта Дунаю). Цей діалект межує:

* на півночі – із середньоаддніпрянським говором,

* на північному сході – зі слобожанським говором,

Фонетичні риси степового діалекту

1. Серед рефлексів [ě] переважає [i], рефлекси [и], [е], [о] і [у] (*'дирка, 'д'урка, хрон, ц'ул'увати*) поширені менше, а в окремих говірках як лексикалізовані явища.

2. У частині говірок як спорадичне явище виявлено обниження артикуляції [i] різного походження – як [иⁱ], [и] (*зиⁱр'куї, Йиⁱван, риⁱл'а, тид'йиⁱли, фиⁱгура*).

3. Розвиток [ɛ] переважно як [а], зрідка – як [е], [и], [і] (*коⁱлод'ез'*).

4. У більшості говірок з південно-західною основою помірно укання – зміна [о] на [o^y], [у] перед складом з наголошеними [i], [y] (*то^yбі, зо^yзул'а, мо^yйі, по^yйіхау*) та перед складом із наголошеним [o] (*со^yлома*); як зворотне до укання відзначено гіперичне окання (*оⁱчител', озⁱвар, бораⁱки, огроⁱном*).

4. Акання – зміна [о] на [o^a], [а] в говірках із північною основою (*хо^aдила, ка^aли, пала^aтенце, ра^aбила, ра^aбота*); у говірках смуги інтенсивного контактування з російськими говірками акання виявляється як несистемне; зміна [е] на [а] як лексикалізована (*'наўст'аж*) відома в багатьох говірках.

5. Поява на місці [а] в позиції після м'яких приголосних та [й] голосних переднього ряду виявляється більш послідовно в говірках із північною основою (*йй'зала, йейце, з'ет'і*); як лексикалізовані словоформи *'дев'ит', 'дес'ит', п:і:'с'ат* зі змінами [а] (< /ɛ/) на голосні переднього ряду високого підняття поширені в говірках із різною діалектною основою; у багатьох говірках звуження охопило й репрезентанти звуків [е] та [о] різного походження (*б'із 'без', ч'і'тур'і, шчаⁱв'іл', теⁱб'і, тиⁱб'і 'тобі'*).

6. Рефлексами давньої сполуки [ьр] у говірках із різною основою є [ир] (південно-західна основа – *кир'ниці'а*) або [ри] (південно-східна основа – *кри'ниці'а*).

7. Відносно рідке вживання протетичних приголосних (*'вулиц'а, йір'жати, 'гостриї, гам'бар, гим'бар*), яке посилюється в говірках із південно-західною основою чи суміжних із південно-західними діалектами; на суміжжі з говірками без протетичних приголосних часта гіперична втрата етимологічних приголосних початку слова (*'ордиї 'гордий', улуⁱц'уга 'волоцюга'*).

8. Відмінності говірок виявляються щодо реалізації ознаки твердість / м'якість приголосних: у багатьох говірках збереглася пом'якшена вимова [ч[·]] (*кур[·]ч'а, ч'у[·]жуй, пеⁱч'ат'*; у говірках із

південно-західною основою передньоязикові приголосні [т], [н] перед [і] < [о] не палаталізуються, а в говірках із північною та південно-східною основою зазнають палаталізації (*тік, стил, ніж* на противагу *т'ік, ст'іл, н'іж*); посилення вживання [р'] – у наддніпрянських говірках (*р'ад'но, ко'сар', гон'чар', 'р'ама, гр'а'ниц'а*) і [p] – у західностепових (*зо'ра, га'рачій, бура'ки, рас'ній, град*).

9. У багатьох говірках наявний препалатальний [л] (*моло'да, було, по'лол'и, л'о'вил'и*).

10. Зміна функціонального навантаження окремих звуків унаслідок їх заступлення репрезентантами інших звуків або появи цих звуків у нових позиціях; у частині говірок поширена зміна [дж], [дз], [дз'] на [ж], [з], [ч'], [з'] (*жм'іл', ч'м'іл', з'воник*), водночас унаслідок асиміляції афrikати постають на стиках слів (*ход'жби 'хоча б', 'л'удз'кій, л'ідж'ба 'лічба*) чи в лексикалізованих словоформах (*джу'ма 'чума*); посилення в окремих говірках уживання [ф] замість [хв] (*фа'лити, ф'іст*), замість [в] (*аф'тобус, флау'*) та ін., водночас у багатьох говірках спостережено зворотній процес – ослаблення [ф] (*хвотог'рахв'іа, хунт*).

11. Позиційна зміна якості приголосних за ознакою дзвінкість / глухість у типових фонологічних умовах у різних говірках виявляється непослідовно: у позиції кінця слова перед паузою, перед наступним глухим приголосним дзвінкі можуть оглушуватися (*т'ашко, м'іх 'міг'*); глухі приголосні в межах слова та в міжслівній позиції можуть зазнавати одзвінчення (*йаг'би, вог'зал, бра'д:ау' 'брат дав'*).

12. Сполуки губний приголосний + j можуть зберігатися (*здо'роу'я, 'жаб'йачій*) або ж змінюватися на губний + епентетичний [л'] (*здо'роул'а*) чи вторинний [н'] (*зе^мм'н'а, м'н'асо*).

13. Відсутність в окремих словоформах чергування задньоязикових приголосних [г], [к], [х] із шиплячими і свистячими (*на до'рог'і, рук'і*).

13. Заступлення [т'] на [к'] в окремих словах (*к'існо, к'істо*), очевидно, у тих говірках, де наявні переселенці з південно-західного наріччя, оскільки така риса притаманна саме тим говіркам.

Морфологічні риси степового говору

1. При збереженні протиставлення твердого та м'якого різновидів відмінювання іменників виразним є вплив твердого різновиду на м'який і мішаний (Д. в. однини – *з'ат'ов', то'варишев'і*, О.в. однини – *кова'л'ом, 'пал'ц'ом*).

2. У частині говірок спостерігається розподіл уживання паралельних закінчень Р.в. однини іменників І відміни: під наголосом **-и** (*го/ри, но/ри*), не під наголосом **-і** (*'хат'і, 'х'мар'і*).
3. Зрідка в говірках зберігаються давні закінчення Р.в. однини іменників III відміни **-и** (*'радости, 'соли*).
4. В О.в. однини іменники І відміни можуть мати такі паралельні закінчення: **-ойу, -ейу, -ой, -ей** (*зем/л'ойу і зем/л'ой, ду/шейу і ду/шей*).
5. Помітний вплив закінчень іменників чоловічого роду на іменники жіночого та середнього роду в Р.в. однини (*ха/т'іў, но/ч'іў, 'озер'іў, ме/л'ат'іў*); іменники жіночого роду колишніх **а**-основ можуть мати закінчення **-ей** (*ха/теї, ба/беї*).
6. Паралельні закінчення широко відомі в іменниках колишніх **t**-основ: у Р.в. **-ати, -ат'і, -а** (*ме/л'ати, ме/л'ат'і, ме/л'а*), Д.в. **-у, -ату, -ові, -атов'і**, О.в. **-ам, -ем, -ом, -атом**.
7. Паралельні закінчення властиві О.в. множинних іменників (*'сан'ми – 'сан'ами, 'гон'ми – 'гонами*).
8. У багатьох говірках збереглися форми двоїни іменників жіночого роду при числівниках **два, три, чотири** (*три 'йам'і, ч'отир'і кор/зин'і*), паралельними до яких часто є конструкції зі збірними числівниками (*'двоє рук, 'в'ідер*).
9. Часто вищий ступінь порівняння прикметників і прислівників твориться за допомогою суфікса **-ішч** (*б'іл'ишчій*) на тлі поширених форм з **-іш** (*б'іл'ишій*).
10. У Д.в. і М.в. однини прикметників та ад'єктивних займенників жіночого роду флексія може бути стягнена (*моло'д'і 'д'іўчин'і, на т'і йа/лин'і*) на тлі повних флексій.
11. Вказівні займенники **цей, ця, це** мають також форми *о'цеї, о'ц'а, о'це, сеї, с'а, се*.
12. Говірки з південно-західною основою формами вказівних займенників **та** в Р.в. однини (*'т'ійі, 'тойі, 'тейі*) та О.в. однини (*'тойу, рідше 'т'ійу*) протиставляються говіркам із південно-східною основою (*т'і'йейі, т'і'йейу*).
13. Відсутність у формах непрямих відмінків особових займенників приставного **[н]** (*'коло 'йейі, на 'йому*).
14. У наддніпрянських говірках поширені нестягнені форми займенників (*мо'його, сво'його*).
15. Інфінітив може мати форми з кінцевим **-т', -ти**, зрідка **-те** (*гор'у'вате*) та лексикалізовані **-сти** (*реўс'ти*).

16. Наявність у частині говірок стягнених форм дієслів 3 особи однини теперішнього часу (*виси'ха, чи'та*) на тлі поширених нестягнених форм (*чи'тайе*).

17. Паралельне закінчення у 3 особі однини теперішнього часу – зрідка з кінцевим [т'] (*'робит', 'ходить*), але переважно без кінцевого [т'] (*'робе, 'носе*) як наслідок взаємодії типів дієвідмінювання; останнім зумовлений перехід в окремих говірках дієслів з одного типу дієвідмінювання до іншого (*'сад'ут' 'саджають', 'нос'ут', 'ход'ут'*).

18. Атематичні дієслова у 2 особі однини теперішнього часу мають форми *да'си* і *даш, да'сиш*.

19. У багатьох говірках у 1-й особі однини теперішнього не відбуваються морфонологічні чергування (*кру'т'у, си'д'у, 'воз'у, 'нос'у, п'рос'у*), лише зрідка відомі форми з чергуванням (як *кру'чу, 'ношу*).

20. Форми дієслова *'лити* у 1, 2 особі однини теперішнього часу поділяють говірки на говірки з південно-західною основою (*'л':айу, 'лийу, 'л'айу і 'л':айеш, 'лийиш*) і з південно-східною основою (*л':у і л':еш*).

Синтаксичні особливості:

1) вираження іменної частини складеного присудка у формі Н.в. (*в'ін бу'є ха'з'айін*); 2) широке використання прислівника *де* в ролі обставини місця дії замість *ку'ди* (*де їдеш?*); 3) переважання безприйменникових конструкцій О.в. місця над прийменниковими **по** + іменник у М.в. (*'йихати с'тепом, пли'ти во'дойу*); 4) приєднання підрядних означальних речень до головного сполучними словами **шо, котрий, де**; 5) поширена синонімія синтаксичних конструкцій (*син'вишчій за (в'ід, п'роти)'бат'ка* і *син'вишчій н'їж (йак, чим)'бат'ко*).

Лексичні особливості степового діалекту мають здебільшого вузьколокальний характер, часто зумовлені міжмовними контактами різного часу, напр.: **ба'каї** 'вибоїна, яма', **'балка, 'рипа** 'яр', **'бриндза** 'різновид овечого сиру', **кирд, 'турма** 'велика отара овець', **'вада** 'рівчак для поливання городини', **гард** 'споруда у вигляді загорожі на річці для лову риби', **ка'йук, баї'да** 'човен', **кир'ган** 'льодник на березі річки, озера для зберігання свіжої риби', **гого'шар** 'різновид солодкого перцю', **ка'биц'а, ко'тун'а** 'літня пічка у дворі', **ма'жара** 'великий віз для перевезення сіна, снопів', **гар'ман** 'тік для обмолочування збіжжя', **'рептух** 'торба (годувати коней у дорозі)', **пала'тари** 'полиця над лавою', **ку'шин** 'глечик' та ін.

Дослідники степового говору: Олекса Горбач, Павло Гриценко, Валентина Дроботенко, Володимир Дроздовський, Людмила

Загнітко, Наталія Клименко, Олексій Миртов, Наталія Михайлова, Лідія Москаленко, Тамара Поляруш, Анатолій Поповський, Степан Самійленко, Надія Сіденко, Зінаїда Сікорська, Любов Спанатій, Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко, Любов Фроляк, Володимир Чабаненко, Борис Шарпило, Тарас Шевченко, Роман Міняйло та ін.

Переселенські говірки

Переселенські говірки теж належать до південно-східного наріччя. Вони розташовані в росії. В оточенні говірок російської мови можна виділити :

– кубанські говірки (основне ядро виникло у XVIII – на початку XIX століття унаслідок переселення на Кубань чорноморського козацтва);

– поволзькі (Саратовська і Волгоградська області – переселенці з'явилися тут із II половини XVII століття);

– східноказахстанські – формувалися з XI до XX століття (Павлодарська область);

– південносибірські (південь Омської і південно-західні Новосибірської області) ;

– далекосхідні (Приморський край) – сформувалися в кінці XIX – на початку XX століття внаслідок переселення політичних засланих на зазначену територію (згадаймо твір Івана Багряного «Тигролови»).

ТЕМА 4

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

1. Історія та територія південно-західного наріччя. Загальні лінгвальні особливості наріччя.

3. Характеристика лінгвальних особливостей діалектів південно-західного наріччя:

3.1. Волинсько-подільська група говорів (волинський та подільський діалекти).

3.2. Галицько-буковинська група говорів (галицький, покутсько-буковинський, гуцульський, надсянський говори).

3.3. Карпатська група говорів (закарпатський, бойківський, лемківський діалекти).

4. Сучасний стан дослідження південно-західного наріччя.

Історія та територія південно-західного наріччя.

Загальні лінгвальні особливості наріччя

Південно-західне наріччя, як і поліське, є архаїчним, зберігає давні зв'язки з племенами тиверців, уличів, білих хорватів, волинян та бужан, які жили на цій території.

Південно-західні діалекти розташовані в південно-західній частині областей України, а також у прикордонних зонах Польщі, Східної Словаччини й суміжних районах Румунії та Молдови. Північна межа – межа між північними й південними діалектними групами; східна проходить лінією Фастів – Біла Церква – Ставище – Первомайськ – Тирасполь; на заході – між молдовською, румунською, угорською, словацькою, польською мовами.

Загальні лінгвальні риси південно-західного наріччя

Фонетичні особливості

1. Давні [o], [e] в новозакритих складах переходять в [i] (*п·іч, к·ін*), крім частини карпатських говорів (*кун', кин'*), де виступають [y], [и] (*приу'йуз*).

2. На місті ъ – [i] (*л'іс, 'д'іло*) у всіх говірках.

3. Звук [a], незалежно від походження, зберігається (*пйат', 'м·іс'ац', 'часто*), хоч у галицько-буковинських говірках переходить в e, i, и (*ч·ес, ш·епка, 'дикуйу, 'з'іл'е(а)*).

4. Ненаголошені голосні [e], [и] зближуються у вимові (*же'ве*), відбувається заміна [e] на [и], [и] на [e] (*хо'дела*).

5. Ненаголошений [о] зазнає укання (*ту'б·і, су'б·і*).
6. Наявність звука [ы] (*бык, дым*) у карпатській групі говорів.
7. Ствердіння [р] та поява в деяких говірках після нього [й]: *ва'ру – вар'йу*, крім карпатських говорів.
8. Дзвінкі приголосні втрачають свою дзвінкість у кінці й середині слова (*'вашко*).
9. Відсутність подовжених приголосних у кінці й середині іменників на **-я** (*'з'іл'е, жи'т'е*), крім південноволинських говірок.
10. Відсутність вставного [л] у I і III особі дієслів теперішнього часу (*'баўйу, куп'йу, спйат'*).
11. Наявність [л] після губних (*дереў'л'аній, здо'роўл'е*).
12. Перехід [д'], [т'] у [г·], [к·] (*'к·істо, 'г·іўка, 'к·існо*).
13. Відсутність заміни етимологічного [о] в [а] (*бо'гатиї*)
14. Наявність звукосполук **ир, ил, ыр, ыл** замість **ри, ли**, які наявні в літературній мові на місці **рь, ль рь, ль** (*кир'вавий, кер'ниця, гыл'тати*).
15. М'яка вимова свистячих (*с"в·іт, ц"в·ах*).

Морфологічні риси

1. У Д. і М.в. іменники чоловічого та середнього роду мають закінчення **-ови, -еви, -ові, -еві** (*б'ратови*).
2. Ствердіння м'якого приголосного основи у М.в. (*на зем'ли, на ко'ни*).
3. Уживання закінчення **и** у Р.в., Д.в., М.в. іменників III відміни (*'соли, л'у'бови, 'радости*).
4. Множинні іменники в Р.в. множини мають закінчення **-ий** (*л'у'дій, д'і'тій*).
5. В О.в. іменників, прикметників, займенників мають закінчення **-ов, -ев** (*ру'коў, зем'л'оў, доб'роў, со'боў*), у деяких говірках – **-ом** (*мном, голо'вом, 'нашом*), у східній частині волинських і подільських говорів – **-ойу** (*ру'койу*).
6. У Д.в. і М.в. множини іменники мають закінчення **-ом, -ім, -ох, -іх** (*си'ном, б'рат'ім, 'л'уд'ім*).
7. Вирівнювання прикметників м'якої групи під впливом твердої (*'синій, 'л'ній*).
8. Збереження давніх займенників *ми, ти, си* (мені, тобі, собі), *ся* (себе).
9. Поширення усічених форм займенників *му* (йому), *го* (його).
10. Редуплікація вказівних займенників (*'сес'а, 'тота, 'сесе*).

11. Числівники 1, 4 мають форми *йі'ден, йе'ден, ш'тири*.
12. Інфінітив на **-ти**, а в основах на **г, к** – на **-чи** (*хо'дити, мо'чи, 'б'ічи, бере'чи, пе'чи*).
13. Переважно зберігання чергування в I особі однини дієслів теперішнього часу (*хо'джу, но'шу*), крім подільських говірок (*хо'д'у но'с'у, про'с'у, во'з'у*).
14. Ствердіння **т** у дієсловах III особи однини і множини теперішнього часу та II особи множини наказового способу (*'ходить, но'с'ім*).
15. Наявні різні складені форми дієслів: *му хо'дити, меш ро'бити, мут' пи'сати, 'буду хо'диу*.
16. Складні форми дієслів у I і II особи однини та множини (*хо'дила-м, ходиу'йем*).
17. Форми умовного способу функціонують із різними частками: *хо'диу' бих, ходиу' бим*.
18. Уживання суфікса **-иск-о** (*пасо'виско*), дієслівного суфікса **-ова-** (*купо'вати*).

Синтаксичні особливості

1. Поширені конструкції типу *нас 'було уд'вох, іш'ло тр'ох*.
2. Конструкції З.в типу *'маю 'д'іти, 'маю х'лопц'і*.
3. Безприйменникові конструкції Д.в. (*ме'н'і бо'лит' голо'ва*).
4. Конструкції Д.в. із прийменниками **К, Г, ІД** (*к со'б'і, д'н'ому*).
5. Конструкції З.в. із прийменником **ЗА** замість **ПРО** (*за 'него гово'рили*).
6. Частка (постфікс) **СЯ** може виступати як у постпозиції, так і в препозиції (*йім с'а хо'т'іло, меш се'рдити си*).
7. Поширення сполучників **ЖЕ, ОЖ, ЖЕБИ, ЖИБИ** (замість **що, щоб**), **КОБ, КОБИ, КОБИСЬ, КЕДЬ, ЗАКИ, ЗАТИ, ЗАКИМ, ЗАКЛЯ** (замість **доки, поки**) у підрядних реченнях (*'каже, же не 'маіе; 'заким 'море пере'лечу, к'рилон'ка з'іт'ру*).

Південно-західне наріччя поділяється на 3 групи говорів:

- 1) волино-подільську (волинський та подільський говори);
- 2) галицько-буковинську (наддністрянський (галицький), покутсько-буковинський (надпрутський), гуцульський (східнокарпатський), надсянський (долівський) говори);
- 3) карпатську (закарпатський, бойківський, лемківський говори).

ВОЛИНСЬКО-ПОДІЛЬСЬКА ГРУПА ГОВОРІВ

До цієї групи належать волинський та подільський діалекти. Це територія історичної Волині й Поділля, тобто південні райони Волинської, Рівненської, Житомирської областей; у північних районах Львівської, Тернопільської, а також у Хмельницькій, Вінницькій і північних районах Миколаївської області та західних районах Черкащини.

Волинський говір

Це один зі старожитніх говорів волинсько-подільської групи південно-західного наріччя. Він говір охоплює південні райони Волинської, Рівненської та Житомирської областей, північні райони Львівської, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. На півночі цей говір межує із середньополіським і західнополіським; на сході – із середньонаддніпрянським; на півдні – з наддністрянським і подільським говором. Південна межа говору проходить лінією: Белз – Великі Мости – Буськ – Золочів – Збараж – Красилів – Хмільник – Калинівка – Тетіїв. Межею на заході є кордон із Польщею.

У волинському говорі виділяють північноволинські та південноволинські говірки (межа лінією Горохів – Шепетівка – Бердичів); західноволинські та східноволинські говірки (по течії р. Стир). Розмежування західноволинських і східноволинських говірок, очевидно, пов'язане з найдавнішими етнічно-мовними межами. Західноволинські говірки відповідають мові південних волинян, а східноволинські, можливо, мові уличів.

Найважливішими **фонетичними рисами** цього говору є:

1. У західноволинських говірках етимологічний [о] в закритих складах переходить в [і], [у], [и] (*ст'іл, стил, сто'луў, 'нич-ка, 'тил'к-і*).
2. У західноволинських говірках звук [е] набуває розширеної вимови й після сонорних, губних та шиплячих переходить в [а] (*т'раба, 'цагла, ти'нар, жа'нит', 'шастий; село – по 'салах, зем'л'а – 'замл'у*).
3. У південній частині західноволинських говірок, що сусідять із наддністрянськими, можливе заступлення [е] замість [а] після м'яких і шиплячих приголосних (*'чесом, жел', 'ш-енка, 'т'ежко*).
4. У західноволинських говірках звук [и] під наголосом набуває обниженої артикуляції та переходить в [е] (*'села, 'пеше, з'весока, ку'дес', ко'лес'*).

5. У південноволинських говірках помірне укання (*йу'му, доро'гуу, ку'жух*).
6. М'який [т'] у дієсловах теперішнього часу та наказового способу, крім західноволинських говірок, у яких у теперішньому часі виступає [т], а в наказовому способі – [т'] (*ход'ат', хо'д'ит', не'с'ит*).
7. У західних говірках, які сусідять із поліськими, наявні звукосполюки г'і, к'і, х'і (*х'ім'риї, 'к'ісла*), але існують і ги, ки, хи (*о'пен'ки, го'р'іхи*).

Морфологічні риси

1. Відсутнє подовження приголосних в іменниках середнього роду на -я (*з'іл'а, на'с'ін'а, зна'н'а, жи'т'а, бу'т'а*), у суміжних із поліськими наявне подовження й закінчення -е (*з'іл':е, 'п'іріе, под'в'іріе*).
2. В О.в. переважає закінчення -ою (*со'ломойу*), у західноволинських – -ов, -ом (*до'рогов, д'нинов, ру'ком, голо'вом, но'гом*).
3. У М., Д.в. множини іменники в західноволинських говірках мають закінчення -ем, -ех (*ж'ін'цем, кува'лем, на кува'л'ех, на ж'ін'ц'ех*); в О.в. – -ема (*ж'ін'ц'ема, кува'л'ема, м'і'шема*).
4. У західноволинських говірках поширені нестягнені форми прикметників середнього роду (*д'р'ібноїе, зе'ленуйе, 'добруїе*).
5. У західноволинських говірках паралельно існують *по'повий* і *по'п'іў* – повні й короткі форми прикметників
6. У Р.в. і О.в. однини в західноволинських говірках прикметники жіночого роду мають закінчення -еї, -ею під впливом займенників (*ста'рейї, ста'рїую, мулу'дейї, мулу'дейу*).
7. Поширені стягнені форми Р.в. і О.в. однини займенників (*'сейї, т'вейї, 'мейї, 'тейї, 'тейу, 'сейу, 'мейу, т'вейу*).
8. Відсутній приставний Н у займенниках (*до 'його, з 'йейу, у 'йейї*).
9. У І особі однини теперішнього часу відбувається чергування приголосних (*во'джу, про'шу, ле'чу, хо'джу*).
10. У західноволинських говірках паралельно існують прості і складні форми минулого часу (*хо'див-ім, хо'див-іс, хо'дилис'те, хо'дилис'мо*).

Як бачимо, у волинському говорі чітко протиставляються за наявністю різних рис західноволинські говірки, що дозволило Г. Шилу зробити висновок, що західноволинські говірки утворюють окремий середньобузький говір.

Подільський говір

Це територія південних районів Вінницької та Хмельницької областей, у південно-західних районах Черкаської, у західних – Кіровоградської, північно-західних Миколаївської та Одеської областей, тобто на території історичного Поділля. Загалом цей говір неоднорідний. Оскільки він межує з діалектами південно-західного наріччя (наддністрянським, покутсько-буковинським, волинським) та з говорами південно-східного наріччя (середньонаддніпрянським, степовим), йому властиві ознаки, притаманні обом цим наріччям, проте переважають ті, що характеризують його як говір південно-західного наріччя. За даними Атласу української мови та даними монографічних досліджень, у цьому говорі можна виділити:

1. Західноподільські говірки (мають багато спільного з наддністрянськими).
2. Східноподільські говірки (мають багато спільного із середньонаддніпрянськими та степовими).
3. Північноподільські говірки (мають багато спільного з волинськими).
4. Південноподільські говірки (мають багато спільного з покутсько-буковинськими).

Фонетичні риси подільського говору

1. Повне чи часткове нерозрізнення ненаголошених [е], [и], [о] (*си'ло, ше'рокий, ту'б·і, ду'п·ік, до'п·ік*).
2. Наявність укання: *ду'рога, гу'лубка*.
3. Ствердіння приголосних перед [і], який походить із давнього [о] (*стіл, ніж, віл, кін', сік*).
4. Перехід [а] в [е] в західноподільських говірках (*з'ет', ўз'еў, йаг'н'е*).
5. Ствердіння кінцевого [ц] у південноволинських говірках (*х'лопе'ц, 'м·іс'ец*).
6. Ствердіння [р] перед голосними (*бу'рак, ра'док, рас'ний, зо'ра, гово'ру*).
7. Вставний [л] замість [й] після губних (*'жабл'ачий, здо'роўл'а, рип'л'ах*).
8. Вставний [н] після [м] (*м'н'асо, 'памн'ат', м'н'ата*).
9. Наявність звукосполюки **мн** на місці **вн** (*'р'імний, дам'но, 'димно*).
10. Ствердіння [в] у групі **с'в, ц'в** (*с'вато, цвах*).
11. Утрата [в] у сполуці **зв** перед [й] (*зйа'зати, підйа'зати*).

12. Дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість (дуб, д'ід).
13. Твердий [т] у дієсловах (ходить, ход'ат, роб'іт, нос'ат, робл'ат).
14. Наявність протетичних приголосних [в], [г] перед голосними (гос'ін, вос'ін, го'рати, во'рати, во'р'іх, востриї).
15. Відсутність переходу зубних приголосних у шиплячі в дієсловах І особи однини теперінього часу (ход'у, нос'у, кру'т'у, во'д'у).
16. Числівники один, чотири мають форми йі'ден, ш'тири.

Морфологічні риси подільського говору

1. Уплив іменників твердої групи на відмінювання імениників м'якої та мішаної (ко'н'ов-і, то'варишов-і, ко'н'ом, то'варишом, зем'л'ойу, до'лон'ойу, з'рушойу).
2. Іменники жіночого роду в О.в. мають закінчення **-ев, -ов, -ом** у західноподільських говірках (зем'леу, ду'шеу, зем'л'оу, ду'шом, зим'л'ом).
3. Іменники середнього роду на **-я** в О.в. однини мають закінчення **-ом** (з'іл'ом, кур'чом, тел'ом).
4. Іменники жіночого роду III відміни в Р.в. однини мають закінчення **-и, -і** (соли, радості, л'убови, с'мерти, н'іжност'і).
5. У Д.в. і М.в. однини прикметників та займенників відбувається усичення закінчення (зелен'і д'іб'ров-і, добрі д'іўчин'і, наші сест'р'і).
6. Відсутність розрізнення твердих і м'яких основ прикметників (даўний, л'ітний, синій).
7. Форми вищого та найвищого ступенів порівняння мають суфікс **-ішч(ий)** (доб'р'ішчий, весе'л'ішчий, си'н'ішчий).
8. Наявність усичених форм дієслів (ходе, носе, робе, п'росе).
9. Недоконаний вид майбутнього часу має форми ход'итиму, буду ход'ити, буду ход'иу.
10. Наявність складних форм минулого часу дієслів у західноподільських говірках (ход'илис'те, ход'илис'мо, роб'илис-те, роб'илис-мо).
11. У західноподільських говірках наявне препозиційне розташування частки (постфікса) **-ся** (шчоб с'а з'нала, де с'а ти д'іла).

Синтаксичні особливості: Поширення словосполучень типу *п-іш'оу за во'дойу, п-і'шоу во'ди, н-ісл'а (носл'а) о'б'іду*.

Лексичні особливості зумовлені сусідством з іншими говорами: **най 'хай', 'когут 'півень', 'т'ічки 'пасіка', 'р'ікша 'хмиз', к'лан'а**

'півкопа', **кома**'р'і 'мурашки', **а-са** 'вигук, яким відганяють свиней', **а-р'я** 'вигук, яким відганяють овець', **чорно**'гуз 'лелека', **бур**'де' 'землянка', **пап**'шой:**а** 'кукурудза'.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКА ГРУПА ГОВОРІВ

Галицький (наддністрянський) говір

Ця територія розташована у верхній течії р. Дністер на території колишньої Галичини (сучасна Львівська обл., південні райони Тернопільської, південно-західні Івано-Франківської обл.); окремі говірки на території Польщі. Межує на сході з подільським говором, на півдні – покутсько-буковинським, гуцульським, бойківським; на заході – з надсянським говором та польським говірками; на півночі – з волинським говором. Цей говір об'єднує багато говірок із вузьколокальними особливостями на різних структурних рівнях, що створює його внутрішню діалектну розмаїтість; водночас усім цим говіркам притаманна низка важливих спільних рис. Окремо в цьому говорі виділяють опільський говір.

Фонетичні ознаки

1. Сильне укання (*кули*'хати, *бджу*'ла, *с*'кору, *вуби*'ремек).
2. Голосний [а] після м'яких приголосних переходить в [е], [и] (*га*'ричий, 'д'екувати, *воў*'ч-ета).
3. Пом'якшення шиплячих приголосних ('ш-естиї, *веч*'єр'іти).
4. У позиції перед [в] відбувається заміна [а] на [о] (*п*'роўда, 'зоўтра).
5. Свистячі приголосні дуже пом'якшені q зазнають шепелявого відтінку (*с*''в-ит, *дес*'').
6. Непослідовне заступлення [т'] – [к·], [д'] – [г·] (*ск*'іна, *г*'іс'тати, *на*'г'їїа, 'г-іўка).
7. На місці звукосполук **ки**, **хи** в ненаголошеній позиції – **кі**, **хі**; у наголошеній – **кє**, **хє** ('х-етриї, *шля*'х-е, *гли*'бок-її, *ко*'ротк-її).
8. Неоднаковий розвиток звукосполук губний + **ј** (*св*'їато, *цв*'їах, 'жаб-ічий, *цв*'ах, *цв*ах, *с*'вато, *здо*'роўл'е, 'памн'іт').
9. Різна рефлексія [р] – [р'], [рй] чи [р] (*зо*'р'а, *зор*'їа, *зо*'ра).
10. Оглушення дзвінкх приголосних у кінці складу і слова (*дуп*, *зуп*, *грип*).
11. Функціональне ослаблення звука **в**, який на початку слова може втрачатися, у сполучі **вн** замінюватися на **мн** (*паў* 'впав', 'м-іти 'вміти', *дам*'но, 'р'імний) і посилення його в інших позиціях, зокрема

приголосний л замінюється на в (*'ноп'іў, ст'іў, 'гоўка*); а також послаблення інших фонем (*но'р'і 'поріг', сн'і 'сніг', гр'о'ше 'грошей' та ін.*).

12. Функціональне посилення звуків [дж], [дз] (*'садж·є, дзер'но, дзе'лений*).

13. Переважання [ф] на місці хв (*фа'лити, 'форий*).

14. На місці давнього звукосполучення ър виступають відповідники **ир, ри, ро** (*б'рови, д'рива, кир'ниц'а, кир'вави*).

15. Утрата подовженого приголосного в іменниках середнього роду (*жи'к·є, на'с'ін'є*).

16. Утрата м'якості [ц] у кінці слова (*х'лопиц, жнец*).

17. Наявність приставного [в] (*'вос'ін', ву'р'іх, вог'і'рок, 'в·іс*), а в окремих говірках – [л] (*ло'тава, 'локун'*).

18. Перед початковими [а], [і] поширений протетичний [й] (*йаку'рат, 'йіншиї, йін'дик*).

19. Має свої особливості в цих говірках і наголос, який може бути парокситонований у займенниках (*'мого, т'вого*), дієсловах (*п'рошу, 'ходжу, 'сиджу, 'лечу*), деяких іменниках (*т'руна, ко'черга*), також подвійного наголошування дієслів (*'п·іду – п'іду, 'п·іде – п'іде*).

Морфологічні ознаки

1. Іменники жіночого роду множини в Р.в. мають закінчення **-ів, -ув** (*ба'б'іў, ш'кол'іў, 'сол'іў, ко'з'іў, ко'зуї*).

2. Іменники жіночого роду в О.в. мають закінчення **-ов, -ом, -ев, -ем** (*зем'леў, ду'шеў, голо'вом, но'гом, 'солем*).

3. Іменники жіночого роду в Р.в. однини мають закінчення **-и** (*'соли, зем'ли, 'ночи, л'убови*).

4. Іменники чоловічого роду в Д.в. однини мають закінчення **-ови, -єви** (*ко'неви, ко'н'ови, б'ратови*); в О.в. – **-ом, -ем** (*ко'н'ом, дош'чем*); в О.в. множини – **-ами, -єми, -єма, -іма** (*гос'т'ами, гос'теми, гос'т'іма, гос'т'єма*); у М.в. множини – **-ох** (*на з'а'т'ох*), так само, як і множинні іменники (*на з'руд'ох, на д'верох*).

5. Іменники 4 відміни із суфіксами **-ат, -ят** мають такі закінчення: у Р.в. однини – **-аті, -атя, -ата** (*те'л'ат'і, те'л'ат'а, те'л'ата*); у Д.в. однини – **-ату, -атю, -атові** (*те'л'ату, те'л'ат'у, те'л'атов'і*); в О.в. однини – **-атьом, -атом** (*те'л'ат'ом, те'л'атом*).

6. Наявні стягнені форми прикметників, займенників, порядкових числівників у Н.в. однини (*'добри, 'л'ітни, 'перши, 'інши*).

7. Форми Д.в. і М.в. прикметників, займенників уживаються без кінцевого **й** (*'добр'і діучин'і, 'ваш'і 'мам'і*).
8. Наявність специфічних форм числівників: *о'ден, й'ден, 'йеден, ш'тири, оди'найц'іт, йеди'найц'ік, д'вума* (О.в.), *п'іўт'рет'а, п'іўч'верта, деўй'іде'с'ет', девиде'с'ек, д'в'іста, д'васто*.
9. Збереження давніх форм займенників: *ми 'мені', ти 'тобі', 'него 'його', неў 'нею', теў 'тією', там'той 'той'*.
10. Наявність інфінітива на на **-чи** (*не'чи, стере'чи, стрих'чи*).
11. Паралельне закінчення в дієсловах I особи (*не'сем – несе'мо, 'ходим – ходи'мо*).
12. Ствердіння [т] у III особі однини дієслів II дієвідміни, якщо наголос на закінченні (*сту'їїт, си'дит*).
13. Якщо наголос падає на основу, то **т** утрачається (*в'ін 'ходи, 'носи*).
14. Утрата [т] у зворотних дієслівних формах (*не'сес'а, с'а 'рйіе*).
15. Наявність складних форм минулого часу (*хо'диўйем, хо'диўйім, хо'дивем; ро'били, ро'били-смо, ро'били-сте*).
16. Уживання паралельних форм майбутнього часу (*'буду хо'дити, 'буду хо'диў, 'будеш хо'дила; 'буду б'рати, 'буду браў*).
17. Форми II особи однини атематичних дієслів мають форми *йіс', дас'* (їси, даси).
18. Форми умовного способу дієслів творяться за допомогою часток **бис, бим** (*даў бим, даў бис*).

Цей говір має низку рис у **словотворенні**:

- 1) наявність локальних афіксів **-май, -мак** (*глуш'май, глуш'мак 'глухий'*); **-кут** (*л'іў'кут 'лівша'*); **-уїемци** (*покраду'їемци 'крадькома'*);
- 2) функціональне посилення окремих афіксів: **-иск(о)** (*л'о'ниско, в'іў'сиско 'поле після льону, вівса'*); **-анк(а)** (*барабо'л'анка 'листя картоплі'*); **-альник** (*ко'пал'ник 'копач'*).

До лексичних особливостей належать **стрих, 'вишки 'горище, мо'лочник, гор'нец 'глечик, 'нецьки 'ночви** та ін. Цей говір ліг в основу галицького варіанта літературної мови.

Покутсько-буковинський (надпрутський) говір

Цей діалект розміщений на Покутті і в північній Буковині, тобто в південно-східних районах Івано-Франківської області (покутські говірки) і в Чернівецькій області (за винятком Путильського та Вижницького районів) – буковинські говірки. На заході межує з

гуцульським говором, на північному заході й півночі – з наддністрянським, на північному сході – з подільським діалектом. Складається з двох говіркових масивів: покутських і буковинських (основних) говірок. До буковинських дуже близькі північнобессарабські говірки у східних районах Чернівецької обл. Покутсько-буковинський (надпрутський) говір має низку спільних рис із сусідніми наддністрянськими, гуцульськими й бойківськими говірками. Найближчий він до наддністрянського говору, що дає підставу визначити його як перехідний між буковинським і наддністрянським, але на основі буковинського. Ці говірки межують із Румунією та Молдовою.

Фонетичні риси

1. Голосний [а] після м'яких приголосних переходить в [і], [и], [е] в ненаголошеній і наголошеній позиціях (ду'ш·е, 'ш·епка, 'ш·ипка, по'р'идок, сп'ід'ниц'і, 'чел'ід', ве'рем'є, ч·ес, 'ч·есто). Лише після й такий перехід обмежений (йі'їце, йек, 'пойес).
2. У сусідніх говірках із гуцульськими та бойківськими наявний альвеолярний [л'] (хо'дил'а, 'бул'а, мол'о'ко).
3. Ствердіння [с], [ц] у кінці слів (ко'нец, дес, хтос, х'лопц, ко'лис) і в інших позиціях ('в'їўца, 'лавица), а також перед закінченням -а ('вулиця, 'терниця, ко'ниця) і в прикметникових суфіксах -ск, -зк, -цк ('ниско, пол'скій, в'ітц'їўс'кій, н'імец'кій) та в закінченнях давньої дієвідміни (бу'лисмо, хо'дилисмо, з'налисте).
4. Пом'якшення [ж·], [ч·], [ш·] (ч·ис, ж·ити, ш·:е, ч·ес, ч·о'го, плач·) у східній частині діалекту.
5. Пом'якшення [р'] , особливо в іменниковому суфіксі -ар (в'їў'ч·ер', ко'сар', плуга'тар', 'писар', вер'х, 'цер'ква).
6. Послідовний перехід т' – к·, д' – г· ('к·істо 'тісто', 'г·іло 'діло', 'г·іти 'діти', 'г·їўка 'дівка', 'к·іло 'тіло', г·іт 'дід', ни'г·іл'е 'неділя').
7. Поширення звукосполучень **ги, ки, хи** (воў'ки, пасту'хи).
8. Сильне укання перед складом з і, у (зу'лубка, су'б'ї, ту'б'і).
9. Непослідовна втрата дзвінкості приголосними (б·ін, в·іс, 'л'істи), хоча можливе паралельне вживання дзвінких і глухих ('зубк·е, к'ниш·к·е).

Морфологічні риси

1. Розрізнення твердої та м'якої групи іменників I і II відміни (ко'нем, зем'леў, куле'шеў, 'вулицеў).
2. Іменники жіночого роду в Д.в. і М.в. однини мають закінчення -и ('соли, зем'ли, на стер'ни).

3. Збережені залишки форм двоїни (*дв-і йеїц'і, дв-і 'хат'і, дв-і в-ідр'і*).
4. Відсутність м'якої групи прикметників (*'синий, 'л'ікний, го'р'ішній*).
5. Утворення ступенів порівняння прикметників за допомогою суфіксів **-шч-**, **-іш-**, **-ч-** (*даў'н'ішчий, доб'р'ішчий, 'менче, 'менчий*), а також за допомогою частки **май** (*май 'б-ілий, май с'тарий, май ра'нен'ко*).
6. Енклітичні форми особових займенників (*м-і, го, йі* (мені, його, її) – З.в.; *ми, ти, си, му* (мені, тобі, собі, йому) – Д.в.)
7. Активне функціонування префікса **ві-** (*'в-іпити, в-іга'н'ели, 'в-іробели*).
8. У I особі однини нема чергування приголосних у дієсловах (*'ход'у, 'нос'у*) і при цьому відбувається пересунення наголосу на корінь; хоч рідко вживаються *хо'жу, но'шу*.
9. Усічені форми III особи однини (*'він 'ходе, 'носе, 'робе, 'баче*) і множини (*во'ни' ход'е, 'нос'е, 'робл'е*).
10. Уживання паралельних складених форм майбутнього часу: *меш хо'дити – 'будеш хо'дити, ме ро'бити – 'буде ро'бити, 'будемо но'сити – 'мемо но'сити, 'будеш бану'вати – меш бану'вати*.
11. Інфінітив після основ на **г, к** має суфікс **-чи (-чі)** (*ле'чи, те'чи, стри'чи, пе'ч-і*).
12. Атематичні дієслова у II особі однини мають форми *йіш-, даш-*.
13. Наявність рухомої зворотної частки **ся**, яка може виступати в препозиції і в постпозиції в різних її фонетичних варіантах (**с'а, са, си**) (*с'а зро'биї, са см-ійала*).
14. Характерні прислівники *'баўно 'поволі*, підсилювальна частка **ко** після дієслів (*хо'ди-ко*) та **ади** (*а'ди йа 'майу*).

Лексика покутсько-буковинського діалекту має багато елементів, спільних з іншими говірками південно-західного наріччя: **б'лейати** 'бекати', **'ватра** 'вогнище, черінь', **'газда** 'господар', **'житниц'і** 'сироватка', **ку'гут** 'півень', **'лилик** 'кажан', **п-ід** 'горище у житловому будинку', **'р'іш-ч-а** 'хмиз', **'шутій** 'безрогий', **бара'бул'і** 'картопля', **ве'ремн'е** 'погода', **гла'дун** 'глечик', **грунт** 'садиба', **кн'ес** 'молодий, наречений', **'таїстра** 'торба', **'х-ітанка** 'гойдалка', **гуц** 'вузол', **'доўбач** 'дятел', **'карник** 'приміщення для свиней'. Такі лексеми вживаються і в інших діалектах, зокрема гуцульському. Але відзначено й чимало покутсько-буковинських лексем: **веві'рица** 'білка', **во'рошка** 'сонечко', **глу'жан'а** 'стебло кукурудзи', **г'рінка**

'відрізаний шматок хліба', 'кирпа 'вид високої жіночої зачіски', 'ковтач 'дятел', 'л'ітра 'металева кварта пити воду', поло'вик 'яструб', по'рекло 'прізвисько', призо'рокиї 'короткозорий', 'рути 'вити (про вовків)'. Крім цього, тут виділяється багато запозичень, зокрема з румунської мови (дар'мої 'вид рідкого решета', 'дзестри 'придане', к'лака 'толока', 'матуша 'тітка або будь-яка старша жінка', л'іл'і'йак 'бузок').

Гуцульський (східнокарпатський) говір

Цтq говір розміщений на Гуцульщині: у південно-західних районах Івано-Франківської (Верховинський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський), у гірських районах Чернівецької (Вижницький, Путильський), у Закарпатській (Рахівський район) областях, а також у північних районах Сучавської області Румунії. Цей говір межує на заході із закарпатськими, на півночі – з бойківськими та наддністрянськими, на сході – з покутсько-буковинськими, на півдні – з північнорумунськими говірками. У гуцульському говорі виділяють кілька зон із властивими їм ознаками, хоча у важливіших рисах він становить єдність.

Фонетичні риси

1. Звук [e] реалізується в звукові [ä], який артикуляційно близький до [e], [и], [а] (клäн, 'särcе, бe'päза), тобто має обнижену артикуляцію.
2. Голосний [а] будь-якого походження, що стоїть після м'яких шиплячих, теж має обнижену артикуляцію і вимовляється як ä (м'н'äта, лo'ш.ä.), а в ненаголошеній позиції а реалізується в і (вe'чeрiти 'вечеряти', ко'л'іднек 'колядник').
3. Звук [и] змінюється в [e] в наголошеній і ненаголошеній позиції ('вeд'іти, 'жeтo, вo'зeу, к'рeла, бe'кe), рідше – змінюється в [і] ('в-імн'e 'вим'я).
4. Послідовне вживання префікса вi- ('в-ітратeтe, 'в-іпратe).
5. На місці етимологічного [о] в нових закритих складах – [і], [и], [у], [ы], [ү] (вин, вун, вўн; виз, вуз, мист, мў'ст).
6. Наявність укання (хo'д'ім, гу'д'іул'а, ку'жух, поху'ватe, сху'вай).
7. Субституція (заступлення) т' – к', д' – г' (к'існо, к'ешко, т'ім).
8. Збереження м'якості [р'] у різних позиціях (ко'сар', вe^{ap}'x).
9. Пом'якшення шиплячих ('ч'орнеї, ш'ос, ду'ш'е, жоу'ч').

10. Ствердіння [з], [ц], [с] переважно в кінці слова (*ку'неца, швец, х'лопиц, на 'вулецу, шчос, кр'із*).
11. У частині говірок спостерігається переміщення наголосу на перший склад (*'комар, 'дрижу, 'несу*).
12. У гуцульських говорах Сучави (Румунія), на думку М. Павлюка та І. Робчука, є звук [ы], на місці давнього [о] в нових закритих складах (*выў* (віл), *пыў* (піл)).

Морфологічні ознаки

1. У Д.в. та М.в. множини іменники мають закінчення **-им, -их** (*'кон'и'ем, 'пол'и'ем, на 'кони'ех*).
2. Іменники жіночого роду в О.в. однини мають закінчення **-ов, -ев** (*ру'коў зем'леў голо'воў*).
3. Активно функціонують форми двоїни в поєднанні з числівниками **два, три, чотири** (*три 'т'івц'і, дв'і 'й'еблущ'і, дв'і но'з'і*).
4. Вищий ступінь порівняння прикметників твориться за допомогою частки **май** (*май здо'ровей, май к'рашчей*).
5. Відсутність вставного л після губних у дієсловах (*'робйу, 'лоўйу, 'баўйу, 'ломйу*).
6. Втрата т у III особі множини дієслів (*во'ни хо'д'е, 'нос'е, 'роб'е*).
7. У II особі однини атематичні дієслова мають форми *ййш, даш*.
8. У дієсловах I дієвідміни в III особі однини наявність і ствердіння т (*в'ін знат, зри'ват*).
9. У формах умовного способу виступає частка **би'х, би** (*знаў бих, про'сили 'бисме, но'сили 'бисте*).
10. Існують такі форми майбутнього часу: *му ху'дете – ху'дете му, меш но'сете – но'сете меш*.
11. Існують такі форми минулого часу: *сме хо'деле – хо'деле сме, сме ро'беле – ро'беле сме*.
12. Трапляється творення особових форм дієслів від формально поширених основ інфінітива: *йй'хати – 'ййхайу, 'ййхайе, 'ййхайут; см'ййатутси*.

Гуцульський діалект має низку лексичних діалектизмів: **ци'нівка** 'кварта пити воду', **пос'тів** 'леміш у плузі', **стари'н'е** 'батьки', **поко'ренок** 'покоління' та ін.

Надсянський (долівський) говір

Це говірки, що розташовані у верхів'ях річки Сян та її приток р. Ствяж аж до р. Танви (південно-західні райони Львівської обл. (Старосамбірський і Городоцький) та займають район Перемишля в ПНР). Після 1945 року цей говір як мовно-територіальне утворення зазнав змін унаслідок значних переселень носіїв діалекту на землі Західної та Північної Польщі та в різні регіони України. У структурі надсянського говору зберігається багато рис, спільних із лемківським, бойківським, наддністрянським говором.

Фонетичні риси

1. На місці давнього [e] (сучасного [i]) – [y] (*н'ус, л'уг, пйук*).
2. Звук [a] після шиплячих і м'яких приголосних зберігається (*пйат', /з'іл':а*), хоча в центральних говірках у наголошеній позиції змінюється в е (*ч·ес, /ш·епка, /т'ежко*).
3. Спородично виступає звук [ы] (*быў, /рыба, дым, сыр*); це спостерігається також і в частці **бы** та в сполучниках **жы, жибу** (*'жеби 'щоб'*).
4. На місці звука [e] перед [p] та після шиплячих виступає [a] (*б·і'раза, г'рачка, /шастий*).
5. Звукосполучення **ав** змінюється в **ов** (*доў, ўз'оў, броў*).
6. Паралельне вживання звукосполук **ги, ки, хи, гі, кі, хі** (*сн'і'г·і, /к·іну, хітри*), а в деяких – **г·е, к·е, х·е** (*кач'к·е, д'іў'к·е*).
7. Відсутність подовження в іменниках середнього роду типу *жи'т'е, зна'н'е, /з'іл'е*.
8. Перехід [в] у [г] ([х]) (*гмер 'вмер', гдома 'вдома', хпаў 'впав', х'пойас 'в пояс'*).
9. Сильне укання (*гу'род, ку'риту, ка'валук, ву'но ни'йілу*).
10. Наявність протетичного [в], рідше – [г], [й] (*воже'леда 'ожеледиця, /гинчий 'інший, /йиний 'іній, /гоко, /госика, гу'б·іти*).
11. Втрата інтервокального [й] у дієсловах (*йа'мау, йа'знау*).
12. У дієсловах після губних **й** наявний (*'робйу, /терпйу*).
13. Асимілятивні зміни звукосполук **вн, бн** у **мн** (*мнук 'внук', д'р'імний 'дрібний*); **жк** у **жг** (*к'нижга*), **жц'** у **ждз'** (*к'ниждз'і 'книжці'*); **ст'** у **сц'** (*сц'і'на*).
14. Звук [н] у сполуці з деякими наступними приголосними зазнає розщеплення – виділяється окремий звук [н], а [й] зберігається або втрачається (*ма'лейкий, /мейшый, весе'лейкый*).

15. Оглушення дзвінких приголосних у середині слова та перед глухими (*миш* ¹*тыми* ²між тими³).

16. Ствердіння низки приголосних: [р] (*пуре*¹*док*, *жу*²*рус*³*'а*), [с], [ц] у прикметникових суфіксах (¹*панск*²*'ій*, ¹*луцк*²*'ій*), [ц] у кінці слів (¹*хлопиц*, *жнец*), кінцевого т у дієсловах III особи однини і множини (¹*ход*²*'ім*, ¹*ход*²*'ат*, ¹*нос*²*'ім*, ¹*нос*²*'ат*).

17. Наголос у цих говірках рухомий; у говірках, що зазнали польського впливу, відчутна тенденція до наголошування другого з кінця складу, а в багатоскладових словах – третій і четвертий склад від кінця слова; зрідка наголос переноситься на останній склад.

Морфологічні риси

1. Іменники, прикметники та займенники в О.в. мають закінчення **-ом** (*руком*, *таком том* *руком*, *с* *таком* ¹*бабом*), а в північно-західних говірках – **-ов**, **-ев** (*тоу* *рукоу*, ¹*нашеу* *газдинеу*).

2. Закінчення **-и** у іменників чоловічого та середнього роду з кінцевим м'яким приголосним основи у М.в. (*на ко*¹*ни*, *на*¹*поли*).

3. У деяких говірках у Н.в. збережено форми множини *газдове*, *д'їдове*.

4. Послідовно вживається архаїчна форма З.в. множини (*пил*¹*нуу* *ти*¹*л'ата*, *мау* *сы*¹*ны*).

5. Уплив іменників чоловічого роду на іменники жіночого та середнього роду в Р.в. множини (*ба*¹*б'іу*, *ку*¹*ров'іу*, *се*¹*л'іу*, *ноч'іу*).

6. Розрізнення твердої та м'якої групи іменників чоловічого роду (*ко*¹*неви*, *кова*¹*леви*).

7. В О.в. двоїнне закінчення **-има**, **-ема** паралельно з **-ами**, **-ями**, **-ми** (*двер*¹*има*, *пал*¹*'цема*, *бра*¹*тами*, *брат*¹*'ми*, *пал*¹*'цима*, *жин*¹*'ц'ема*, *му*¹*ж'ема*).

8. У М.в. множини іменників жіночого роду закінчення **-ох**, **-ух**, **-ех** (*ф* *ку*¹*нопл'ох*, *на*¹*межух*, *на*¹*груд'ех*).

9. Збереження двоїни при сполученні з числівниками 2-4 (*ш*¹*тири* *ка*¹*пусц'і*).

10. Наявність нестягнених форм займенників і прикметників (*та*¹*к'ійі* *ма*¹*льйі*, ¹*йароје* *'жито*, ¹*нашоје* *се*¹*ло*) поряд зі стягненими та усіченими (*ц*¹*'і* *'добр'і* *'д'іти*, ¹*б'іли*, *з*¹*'імови*).

11. Наявність енклітиків *ми* / *мі* ²*'мені*, *си* / *сі*, *ня*, *тя* (*да*¹*й* *му*, *воз*¹*'н'а* *на* *плеч*²*'*).

12. Займенники **він**, **вона**, **воно** в непрямих відмінках мають форми *йі*, *йу* ²*'її*, ¹*негу* ²*'його*'.

13. У дієсловах II особи однини наказового способу втрата закінчення: *бер' 'бери', воз' 'візьми', принес' 'принеси'*.

14. Наявність інфінітива на **-чи** (*'б-ігчи, стере'чи, стри'чи*).

15. Дієслова з основою на **-а** закінчуються в однині на **м, ш, т** (*га'дам, га'даш, га'дат*), а в множині на **мо, те, ут** (*га'дамо, га'дасте, га'дають*).

16. Залишки архаїчних форм минулого часу (*пу'с'ійалам 'посіяла', хо'дилізмо 'ходили', 'билисте 'були'*) та майбутнього часу (*'буди ро'бил 'буде робити'*) та умовного способу (*х'т'илибисмо 'хотіли б'*).

17. Широке використання при творенні прислівників суфіксів **-ка, -ака, -кі** (*те'перка, 'тамака, 'дескі*), а також **-вай, -ий** (*туди'вай, кудай, 'нуній*).

18. Використання сполучників **жи 'що', жиби 'щоб', бесту, бристуго 'якби',** прийменника **без** у значенні 'через'.

Лексичні риси зумовлені збереженням давніх лексем і творенням на їхній базі нових, а також запозиченнями з польської та інших мов: **'вертані 'міра одного поля', 'коніч, кома'ничина, ву'рішина 'конюшина', 'пацір 'молитва'**.

У цьому говорі помітний вплив польської мови. Учені допускають, що надсянський говір своїм предком має мову Перемишлянщини, яка ще в XI ст. характеризувалася певною окремішністю.

КАРПАТСЬКА ГРУПА ГОВОРІВ

Закарпатський (середньозакарпатський, підкарпатський, південнокарпатський) говір

Заселення Закарпаття слов'янами відбулося, очевидно, ще до X ст., тобто до приходу угорців у басейн Тиси та середнього Дунаю, тому закарпатський говір належить до давніх. У X–XI ст. Закарпаття входило до Київської Русі. Після турецької навали 1543 р. і розпаду Угорського королівства західна частина Закарпаття потрапила під владу Австрії, а східна – до Трансильванії. У XVI ст. між Австрією і Трансильванією точилися спустошливі війни. Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Закарпаття залишилося під пануванням Угорщини, у 1919 р. включене до складу Чехословаччини. 1945 р. – возз'єднано з УРСР.

Основні риси закарпатського говору сформувалися до кінця XVI – початку XVII ст. Писемні пам'ятки, у яких відбито риси цього говору, збереглися від початку XV ст. Унаслідок історичних причин закарпатським говором творили деякі письменники: Василь Довгович

(1783–849), Микола Нодь (1819–1862). Закарпатський говір був об'єктом обробки граматистів Михайла Лучкая, Августина Волошина, лексикографа Ласло Чопея. Протягом ХІХ століття ареал закарпатського говору зменшився на користь сусідніх мов. Цей говір досліджували мовознавці Іван Фогорашій, Іван Верхратський, Олаф Брех, Іван Панькевич, Георгій Геровський, Степан Бевзенко, Еріка Гоца, Йосип Дзєндзелівський, Василь Добош, Кирило Галас, Василь Лавер, Петро Лизанець, Ольга Миголинець, Василь Німчук, Іван Пагіря, Іван Сабадош, Павло Чучка та ін.

Ці говірки розміщені на території сучасної Закарпатської обл. Вони поширені в долинах південних Карпат і правого берега р. Тиси. Основна територія говору – Закарпатська область до кордону зі Словаччиною, а далі – у межах Східнославацького краю Словаччини до р. Ціроки. Говірки цього типу функціонують у деяких українських селах Румунії – у долинах р. Вишави та Руськови. На сході цей говір межує з гуцульським, на півночі – з бойківським, на заході – з лемківським, на півдні – з румунською, угорською та словацькою мовами. Закарпатський говір характеризується збереженням низки давніх елементів фонетики, граматики, лексики.

Ці говірки досить строкаті. Вони поділяються на :

1) марамороські;	3) верховинські;
2) боржавські;	4) ужанські.

Фонетичні риси закарпатського говору

1. Заміна [e] на [и] (*о'тиц', ти'пир', 'дис'ат'*).
2. Етимологічний [e] змінюється в [y] (*т'утка, при'н'ус, приу'йух* (привів), *мн'ут* (мед), [і] (*к'ін'*); етимологічний [o] – в [y], [ÿ] (*кун', вун, вус* (віз), а також [i] (*в'іс*)).
3. Уживання [y] замість [и] в префіксах дієслів (*'вушкырити, 'вупити*).
4. На місці давнього Ъ виступає звук [i], а в деяких говірках – [ÿ] (*'д'уўка, хл'уў*).
5. Розрізнення звуків [ы], [и], [і]; [ы] часто огублена (*быў, бы'вало, д'рыва, зы'ти, 'гынупи, ло'магы* (ломаки), *'кыснупи, 'хытрый*), в околицях Ужгорода – [и] (*'син'ій, ми, ви*).
6. Збереження [a] після м'яких приголосних та шиплячих (*час, 'йавур, т'аг'нупи*).
7. Перед голосними [i], [y], [ÿ] виступає закритий [ô] (*кô'жух, в ôц'і*).
8. Перехід початкового [o] в [y], [в] (*на ўр'іс'і*).

9. Збереження початкового [и] в багатьох словах (*из'ла, 'инчи*).
10. Оглушення приголосних у кінці слова та перед глухими, одзвінчення глухих перед дзвінкими (*йаг 'бачу, за'мерс, дуп, с'вад'ба, г'риіда*).
11. На місці суфікса [в] у дієсловах минулого часу чоловічого роду виступає г (*пл'уг (плів), мйуг (мів), приу'йуг (привів)*).
12. Збереження м'якості приголосних [р] та [ц] (*'р'іна, бу'р'ак, х'лопиц'*).
13. Збереження м'якості [ч·] у більшості говірок (*'ч·ути, 'ч·ашка*).
14. Приголосний [л] має препалатальний характер (*'л·ина, л·ин*).
15. Відсутність протетичних приголосних у багатьох говірках (*'улиц'а, у'р'іх*).
16. Наявність [н] після [м] (*с'ім'н'а, м'н'асо*).
17. Наявність [л'] після [в] (*здо'роул'а, дириу'л'аній*).

Морфологічні риси закарпатського говору

1. В О.в. збережена двоїнна флексія **-ма** (*д'н'ома, пал'цема*).
2. Іменники м'якої та мішаної групи потрапляють під вплив твердої і в непрямих відмінках зазнають її закінчень (*зим'л'оу, ко'н'ови, кала'чови*).
3. У Д.в. та М.в. іменники чоловічого та жіночого роду мають флексію **-и** (*на ко'ни, зем'ли*).
4. У Р.в. множини жіночого роду іменники мають флексію **-ох** (*с'т'інох, 'тучох*).
5. Іменники чоловічого роду I відміни мають паралельні флексії з іменниками II відміни (*с'тарос'ц'і, Во'лод'ови, с'таростови, с'таростоу, с'таростом, на с'таростови, на Воло'д'ови, на с'тарост'іх*).
6. Іменники чоловічого роду в Д.в. мають флексії **-ови, -єви** і тільки зрідка **-у** (*чоло'в'ікови, ко'н'ови*).
7. Іменники 4 відміни в О.в. закінчуються на **-атьом, -ятом** (*ти'л'ат'ом, ти'л'атом*).
8. У Н.в. частково збереглася флексія **-ове** (*д'у'дове, па'нове, чоло'в'ікове*); елемент **-ов** зберігається в непрямих відмінках (*кумо'вам, з кумо'вами*).
9. У боржавських говірках іменники III відміни у Р.в. однини мають закінчення **-е** (*соле, 'церкве, л'уб'ве*).
10. Форми вищого та найвищого ступенів порівняння творяться за допомогою частки **май** (*майве'ликий, май'вис'кий, май'бул'ший*).

11. Наявність форм ступенів порівняння типу *со'лоджий, мо'лоджий*.
12. Збереження нестягненої форми на **-оє** (*'доброїе, зе'леноїе*), а також **-ой** (*'доброї*).
13. Наявні числівники типу *д'вайє, т'рийє, чо'тири* (ч.р.), *д'в-іста, д'в-істо, д'васто, д'воме, т'р'оме, ди'йаде'с'ат* (дев'яносто) та інші; поширені дробові числівники *пу'ї чет'верта* (три з половиною).
14. Питальний займенник *тко, ко* і похідні *ткос', кос'*.
15. Наявність редукованих форм займенників *'сес'а, 'тога*.
16. Наявність давніх форм займенників: **н'а, мн'а** (мене), **с'а** (себе), **т'а** (тебе), **го** (його), **на н'у** (на неї), **йі** (її).
17. Збереження інфінітивів на **-ти** і **-чи** (*гово'рити, пе'чи*).
18. У дієсловах II і III особи однини теперішнього часу випадає **й + е** (співаєш – *сп-і'ваиш*, знаєш – *знаиш*) або замінюється на **в** (*з'наву, з'навут'*).
19. Ствердіння **т** в окремих формах дієслова (*'ходить, 'ход'ат*) у східній, північній частині, на іншій території – **-т'**.
20. У I особі дієслова нема чергування **г, к** (*пе'ку, ре'ку, 'могу*).
21. Форми майбутнього часу (*'буду хо'дити*), а в марамороських говірках паралельно і *му ро'бити*, а також у I особі множини теперішнього та майбутнього часу *ме (бе'реме)*.
22. Наявність давніх форм минулого часу *хо'ди'ї-ем, хо'ди'ї-им, хо'дила-м, хо'ди'ї-ис', хо'дила-с', хо'дили-сме, хо'дили-с'ме, хо'дили-сте, хо'дили-с'те* (залишки давнього перфекта).
23. Творення умовного способу дієслів за допомогою особливих часток: *ни'са'ї бим, бым, ни'са'ї бис, быс, ни'сали 'бисме, 'быс'ме* та ін.
24. У центральних говірках у I особі вживається частка **бых** (*да'ї бых*).
25. Наявність прийменників *од, уд, (від), ізо (зі)*.
26. Наявність сполучників *г-і* (як), *ож* (що), *оби* (щоб).

Для синтаксису цього говору характерні паратактичні конструкції (*'будеш^{жс} го сто рас про'сити и (та) не 'п'їде; 'купл'уц':а 'д'їти таї 'сонце ни з'р'їїє*), вираження присвійності за допомогою особових займенників у формі Д.в. (*о'тиц' ми 'мій батько', 'мати ти 'твоя мати', 'д'їдик нам, су'с'їд'їв нам 'нашого сусіда', 'матер'ї со'б'ї 'твоїй матері'*), уживання З.в. з інфінітивом (*чу'ї го с'м-ї'їатис'а 'чув, як він сміявся*), конструкції з прийменником **на** замість **по** (*'їду на 'воду, на гри'бы*), порівняльні конструкції із сполучником **ги** (*маї в-їсокій / ги о'тиц' му*), уживання прислівників для вираження умови, причини явища (*мо'зол'ї ми с'а начи'нил / д'рива ру'байучи*) та ін.

У лексиці закарпатського говору помітне місце займають архаїзми та запозичення із сусідніх мов.

Бойківський (північнокарпатський) говір

Цей діалект розміщений на північних схилах Карпат на території Бойківщини (південні райони Львівської та північно-західні райони Івано-Франківської обл.), а також деякі говірки суміжних районів Закарпатської обл. На півночі межує з наддністрянським говором, на сході – з гуцульським, на півдні – із закарпатським, на сході – з лемківським.

Фонетичні ознаки бойківського діалекту

1. Голосний [е] перед м'якими приголосними набуває дещо обниженої артикуляції (*те'пєр', д'вєр'ї, дєн'*).
2. Наявність [ы] в деяких говірках (*мы, вы, 'хыжа, пыў, 'мыло*), а в деяких говірках на місці [и] виступає [о] (*боў, 'вочеши*) чи навіть [а] (*ко'бала, 'хажса*).
3. У багатьох говірках звукосполучення **ав** змінюється в **ов** (*доў, 'лоўка, ўз'оў*).
4. Наявність [і], який не пом'якшує попереднього приголосного (*хо'диті, но'ситі*).
5. Давні [о], [е] в новому закритому складі змінюються в [і] (*к'ін', п'іч, с'ім*).
6. Розрізняються ненаголошені [е], [и] (*виш'невий, се'ло*).
7. Перед м'якими приголосними о набуває звуженої артикуляції (*'ос'ін', на стол'ї, 'коз'їў*).
8. Шиплячі зберігають свою м'якість (*ч'ас, ж'аль, ме'ж'а*).
9. Поширеність африкати **дж** (*йїдж, дождж, 'меджи, ч'уд'жій, п'рад'жа, к'рад'жа*).
10. Перехід [л] – [в] у кінці складу та слова (*в'їў* (віл), *ст'ї* (стіл), *о'реў, с'каўка, го'р'їўка, 'т'ї-на*).
11. Дзвінкі приголосні в кінці слів оглушуються частково (*зуб^н, дуб^н*) або не оглушуються зовсім.
12. Перед приголосним [к] звук [н'] змінюється в [й] (*ста'рейкый, ма'лейкый*).
13. Звукосполука **вн** перетворюється на **мн** (*р'імний, 'р'імно, дам'но*).
14. Часто втрата інтервокального [й] (*мо'а, 'вос'ко*).
15. Після губних на місці епентетичного [л'] виступає [й] (*л'уб'їу, ухон'їу*).

16. Наявність альвеолярного [л·] у закарпатській частині говору (л'еб·ід^м).
17. Наявність укання: у'б·ід^м, зу'луб^нка.

Морфологічні риси

1. В О.в. однини іменники, прикметники, займенники жіночого роду мають флексії **-ов, ев** (ру'коу, то'боу, зем'леу, к'ручеу).
2. Іменники середнього та чоловічого роду в О.в. однини мають закінчення **-ом** (нал'ц'ом, сонц'ом).
3. У Н.в. однини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ове** (бра'тове, д'ідове, сто'лове).
4. У Д.в. та М.в. іменників чоловічого роду наявні закінчення **-ам, -ом, -ум, -ім** (с'ватом, селом, волум, брат'ім, л'уд'ім, кур'ім).
5. О.в. множини іменників має двоїнне закінчення **-ма, -има, -ома** (гро'шима, к'ін'ма, к'ін'ц'ома, бра'тома).
6. Іменники чоловічого роду в Р.в. мають переважно закінчення **-а** (с'тава, с'н'іга).
7. Іменники чоловічого та середнього роду в Д.в. мають закінчення **-ови**, рідше – **-у** (селови, братови, дубу).
8. У М.в. однини іменники чоловічого та середнього роду мають закінчення **-ох, -ах, -іх** (у'гос'ц'ох, на'л'уд'іх, на'сан'іх).
9. Дієслова І дієвідміни втрачають **й** (знау, чи'тау), а в багатьох говірках відбувається ще й стягнення форм (знаш, чи'таш, б'ігаш).
10. Наявні складені форми майбутнього часу (буду хо'дити і буду хо'диу).
11. У І особі множини дієслів теперішнього часу переважає закінчення **-ме** (і'деме, носиме, бе'реме).
12. Наявність форм займенників **ня** (мене), **тя** (тебе), **ми** (мені), **ти** (тобі), а також вказівних займенників **нон, нона, ноно**, які вживаються паралельно з **тот, тота, тото**, а в О.в. мають форми **'ноныма, 'тыма, то'тыма**.
13. Серед прикметників спостерігаються випадки вживання нестягнених форм (добрийі, з'лийі).
14. Для числівників характерне творення складених форм шляхом вживання одиниць перед десятками (два д'вадц'ат', три'сорок).
15. При утворенні ступенів порівняння прикметників та прислівників використовується слово **ще** (шче'г'ірий).
16. Трапляються безприйменникові конструкції М.в. (два ко'нени с'ід'л'і).

У лексиці збереглося багато архаїзмів, особливо в галузі, що стосується місцевих особливостей побуту, предметів повсякденного вжитку. Господарства (*букарт*, *пожа/лиўник* 'байстриук', *ві·блиц'а* 'довга жердина', *дере^ниш·ч·е* 'домовина', *до/т'амл'у* 'пригадую', *жа/лива* 'кропива', *запинка* 'запаска', *з/м·ітки* 'старі черевики', *зак·іл* 'поки', *з'в·ір* 'яр', *лу/жанка* 'поляна в лісі', *н'ай* 'нехай', *партиц* 'стрічка', *потурай/кы* 'смородина', *ру/бат'а* 'білизна', *уб·іч* 'схил гори', *шат'а* 'одяг', *чел'ад* 'люди').

Назва бойки має кілька пояснень: 1) її виводять від кельтської назви **бої**; 2) від уживаного тут прислівника **бойе** 'справді, до речі'; 3) М. Худаш виводить назву від особової назви **Бойко**, яка складалося з особової назви **Бой**, що є скороченою формою імені типу Боїслав, і зменшувального суфікса **-ко**.

Лемківський (західнокарпатський) говір

Ці говірки розміщені на території Лемківщини (на південних і північних узбіччях Карпат), тобто на крайньому заході українського етномовного ареалу в західних районах Закарпатської обл., а також у Східнославацькому краї (Східна Словаччина) і частково в Жешувському воєводстві Польщі. Населення називають лемками, бо вони часто повторюють прислівник **лем** ('лише, тільки').

Це переселенські говірки. Утворювалися вони протягом XIV–XVI ст. шляхом переселень людності з Надсяння. Окремі характерні риси цих говірок виникли під польським та словацьким впливом. Однією з важливих рис є наголос на 2 складі з кінця, як у польській мові. Зараз межа цього говору проходить польсько-словацьким кордоном.

Сьогодні ці говірки розташовані вузькою смугою в прикордонних ареалах через низку переселень у середині XX ст.. Причини та етапи переселення. Основні історичні події, які змусили лемків покинути рідні землі, припадають на середину XX століття: 1) обмін населенням (1944–1946 рр.): примусове виселення українців із території Польщі до УРСР; 2) операція «Вісла» (1947 р.): тотальна депортація лемків польським комуністичним режимом із їхніх етнічних земель на західні та північні території Польщі (так звані «повернені землі»). Під час депортації 1947 року було вивезено понад 77,8 тис. осіб. Тому цей ареал іноді називають Українською Атлантидою.

Фонетичні риси лемківського діалекту

1. Етимологічні [о], [е] переходять в [і] (*к·ін', п·іч*), але в деяких говірках [о] – [и], [е] – [у] (*кин', мист, при'н'ус*).
2. Наявність давнього [і], який не пом'якшує приголосного (*'дати, хо'диті*).
3. Перехід [е] в [и] (*вир'х, ти'пир'*).
4. Ствердіння [р], [ц] (*гон'чар, о'тиц, 'палиц, шиш'ниця*).
5. Ствердіння приголосних у кінці слова (*'жолут, к·ін, 'м·іс'ац*).
6. Приголосні [з], [ц], [с] у суфіксах перед [к] тверді (*'рускый, 'узкый*).
7. Наявність звука [ы] (навіть лабіалізованого [ы]: *кын'*).
8. Сильне ствердіння шиплячих, часто після них виступають [ы], [и] (*'жыто, 'кашы, 'чысто*).
9. Твердий [л] перед голосним переходить у [в] (*хо'дива, 'саво, з'нава, 'вава* (лава), *'ц'івыї*).
10. Приголосний [в] перед приголосними змінюється в [г] (*здо'виц* (вдівець), *з'ласній* (власний)), а також у [х], [ф] (*ф'чора* (вчора), *х ку'мор'і* (в коморі)).
11. Наявність буквосполучення **ыр, ыл** на місці давнього **ро, ло** з **рь, ль** (*'дырва, кыр'вавыї, был'ха*).
12. Значне укання (*ку^орову, ку^оругва, пу^от'ік, пу^олу^ола*).
13. Заступлення [д'], [т'] – [ц'], [дз'] (*'ц'агне, 'дз'іцим* (дітям)).
14. У кінці слів дзвінкі оглушуються (*в·іс, 'берих, дун, мет*).

Морфологічні риси лемківського діалекту

1. Іменники, прикметники та займенники жіночого роду в О.в. однини мають закінчення **-ом** (*ру'ком, жо'ном, мном, то'бом, 'нашом, 'син'ом*).
1. Давні форми Н.в. множини іменників, де **г, к, х** змінюються на **з, ц, с** (*вол'ци, с'лузи, д'рузи, п'таси, во'йаци*).
2. Двоїнне закінчення в О.в. (*'тыма, мо'йїма, 'б·ілыма, кот'рыма*).
3. У Р.в. однини прикметників жіночого роду виступає закінчення **-ой** замість **-ойі** (*'доброї, злої, с'лаўної*).
4. Наявність частки **да** замість **де** (*'дахто, 'дащчо, 'дакому*).
5. Переважають форми майбутнього часу дієслів типу *'буду хо'диў, 'буду з'наў*, зрідка – *'будеме ўйа'зати*.
6. Прикметники у Н.в. множини мають закінчення **-ы** (*'б·ілы, 'добры*).

7. Утрата вставного [л] у дієсловах, тобто збереження давньої архаїчної форми (*куп'йу, роб'йу*).

8. Поширення прийменника **к** та його варіантів **ік, іг, ку, гу** (*т'н'ому, к'л'ісу, гу нам*), а також **пред, през** у значенні 'через' (*през го'тар 'через межу'*).

Лексичні та семантичні особливості цього говору значною мірою зумовлені тісними контактами із сусідніми словацькими та польськими говірками, а також зв'язками з українським надсянським і закарпатським говором; до специфічно лемківських належать лексеми *'гомбалка, 'гомбачка 'гойдалка, 'грул'і 'картопля, 'жидлик 'кварта пити воду, 'керпц'і 'постоли, криж, ма'радик, 'ракош 'копи снопів на полі, ку/кур'іца 'кукурудза, миш'пергач 'летюча миша'*.

Сучасний стан дослідження говорів південно-західного наріччя

Це наріччя порівняно з іншими є найбільш дослідженим, можливо, через те, що духовний зв'язок зі своєю землею, пам'ять про предків тут збережені найбільше. Зараз активно функціонує *Ужгородська школа*, керівником і натхненником якої багато років був Йосип Дзендзелівський, а зараз його справу продовжує Іван Сабадош та його учні (Еріка Гоца, Ольга Миголинець, Ольга Пискач, Тетяна Піцура); Львівська діалектологічна школа в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича, якою керували Ярослава Закревська (досліджувала діалектний словотвір, назви рослин, працювала над укладанням діалектного словника гуцульських говірок) та Наталія Хобзей (має багато праць із діалектології, видала етнолінгвістичну працю «Гуцульська міфологія», організаторка щорічного наукового семінару «Актуальні проблеми сучасної діалектології» та співавторка низки лексикографічних праць), сьогодні керує Наталія Багнюк, тут працювали чи працюють Тетяна Ястремська (досліджувала лексику пастухування гуцульського говору), Наталія Хібеба (об'єкт дослідження – бойківське весілля), Леся Хомчак (родинна обрядовість Надсяння), Віра Шелемех (Різник) (об'єкт дослідження – назви їжі в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя), Мирослава Гнатюк (фонетика лемківського говору), Ірина Романина (діалектні тексти про чудо) та ін.

У Чернівцях працював Костянтин Герман, який досліджував буковинські говірки, видав багато праць про них та атлас цих говірок.

Закарпатський діалект репрезентують дослідження Петра Лизанця, Івана Сабадоша, Ольги Пискач, Ольги Миголинець, Еріки Гоци, Тетяни Піцури та ін.

У минулому ці говірки досліджували Іван Верхратський, Іван Огієнко, Олекса Горбач, Василь Латта, Іван Зілінський, Зузанна Ганудель та ін. (лемківський говір); Іларіон Свенціцький, Ярослав Рудницький, Іван Зілінський, Ярослав Пура, Антін Залеський, Мирон Онишкевич (бойківський говір); Іван Верхратський, Іван Панькевич, Олаф Брех, Степан Бевзенко, Йосип Дзендзелівський, Василь Німчук, Кирило Галас, Василь Добош, Іван Сабадош, Павло Чучка (закарпатський говір); Іван Робчук, Броніслав Кобилянський, Владислав Курашкевич, Ян Янув, Януш Рігер, Володимир Шухевич, Ярослава Закревська (гуцульський говір); Іван Верхратський, Броніслав Кобилянський, Корній Лук'янюк, Валентина Прокопенко (покутсько-буковинський говір); Іван Верхратський, Дмитро Бандрівський, Олекса Горбач (наддністрянський говір); Іван Верхратський, Марія Пшеп'юрська (надсянський говір) та ін.

ТЕМА 5

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО (ПОЛІСЬКОГО) НАРІЧЧЯ

1. Територія розташування північноукраїнського (поліського) наріччя. Лінгвальні особливості поліських діалектів.
2. Значення Полісся для етногенезу слов'ян.
3. Мовні особливості східнополіського (лівобережнополіського) говору .
4. Характеристика мовних особливостей середньополіського (правобережнополіського) говору .
5. Загальна характеристика мовних особливостей західнополіського говору.

Територія розташування північноукраїнського (поліського) наріччя. Лінгвальні особливості поліських діалектів

Більшість лінгвістів (Іван Зілинський, Всеволод Ганцов, Іван Матвіяс, Василь Німчук, Григорій Півторак, Микола Никончук та ін.) вважає, що північні говори мають своїм предком мову давніх племен – полян, древлян, сіверян та північних волинян, а також дреговичів. Зауважмо, що Полісся як унікальна діалектна зона здавна привертала увагу вчених різних галузей науки – фольклористів, етнографів, мовознавців. Хоча лінгвістичні розвідки мають значно пізніше походження. Згадаємо, що першою працею, у якій, хоч і принагідно, порушено проблеми діалектології, є робота Опанаса Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис» (1786), де він виділяв північно-західні поліські говори з дуже м'якою вимовою. У 1805 р. Олексій Павловський уперше визначив дифтонгічну вимову етимологічного [о] в поліських говірках. Наукове підґрунтя поділу української території на наріччя, як відомо, закладено в праці Костянтина Михальчука «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Русі у зв'язку з наріччями Галичини» (1877), де виділено українське, поліське та червононоруське наріччя. Особливу увагу приділяли Полісся у ХХ ст., що зумовлено значним поступом діалектології вперед, думками лінгвістів про те, що Полісся – прабатьківщина слов'ян, а також тим, що на II пол. ХХ ст. припадає наукова діяльність Миколи Никончука, який підняв поліську діалектологію на високий щабель наукових досягнень.

Поліські та північноукраїнські діалекти обіймають північну частину України: північно-західні райони Сумщини, Чернігівщини, північні

райони Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей, північні райони Брестської області Білорусі й окремі суміжні Польщі. На півночі це наріччя межує з перехідними українсько-білоруськими говірками Берестейщини та Пінщини, що їх відділяє від південно-західного наріччя білоруської мови умовна лінія, яка проходить від лівобережжя р. Нарева до лівобережжя р. Горинь. Північна межа поліського наріччя тягнеться від Горині на південний схід приблизно вздовж кордону України. На українському лівобережжі Дніпра вона мало виразна: проходить на крайній півночі Чернігівської області до Десни – приблизно вздовж кордону між Україною та Росією. Західна межа тягнеться приблизно на 50 км від р. Західний Буг, де поширені надбузько-поліські (підляські) говірки. Південна межа визначається ізоглосними пасмами, які простягаються за умовною лінією: район Влодави (Польща) – Володимир-Волинський – на північ від Луцька – Рівне – на північ від Зв'ягель – Житомира – Києва – устя Десни – р. Остер – р. Сейм. Північні говірки поширені в Курській, Белгородській та Воронежській областях росії в мовленні переселенців.

Поліські діалекти мають низку ознак, якими вони виразно відрізняються від говорів інших українських наріч.

Поліські говори мають такі особливості **системи вокалізму**:

1. Голосний [а] будь-якого походження переходить в [а], але [а] з [є] ненаголошеній позиції дає [е] (*'жаба, м'ята, 'намет', десе'т'і, пе'т'і*).
2. Етимологічний [о] в новозакритому складі перейшов у дифтонг чи монофтонг – звук неоднорідної артикуляції (*куон', стуил, кон', кин'*).
3. На місці давнього Ѣ наявний дифтонг **іе** або [е], часто з попереднім [й] (*л'ес, сн'іег, п'й'єсн'а*).
4. Практично відсутній звук [и], на його місці – [и^і], [и^и], [і] (*б'ік, хо'ди'ла, ро'бі'ла*).
5. На більшості території [е] пом'якшує попередній приголосний (*'пол'е, 'н'ебо*). Отже, найважливішою особливістю системи вокалізму є наявність дифтонгів та звуків неоднорідної артикуляції.

Приголосні північних говорів мають мало специфічно місцевих особливостей:

1. Диспалаталізація [р'], [ц'], як і в білоруській мові, тому ці приголосні випадають із кореляції твердості : м'якості.
2. Ствердіння [р] (особливо в середньополіському та волинсько-поліському) зближує цей регіон із частиною південно-західного

наріччя. У деяких говірках після [р] часто виступає [й]: *'бур'я, говор'йу* (як і в південно-західному наріччі).

3. Ствердіння [ц] у звукосполученнях **ца, цо, цу** і в суф. **-иц-, -ец** (*х'лопец, 'зайец*) – така риса теж зближує ці говори з північно-західним (подільським і наддністрянським).

4. У деяких говорах (лівобережнополіських та правобережнополіських, близьких до білоруських) приголосні звуки пом'якшуються перед [е]: *'пол'е*. Так само перед **е** можуть напівпом'якшуватися шиплячі (*'ж-ен'іц:а, ка'ч-ел'і*).

5. Дзвінкі приголосні кінці слів і перед глухими зберігають свою дзвінкість (*мороз*).

За наявністю мовних ознак на всіх рівнях поліське наріччя поділяють на 3 говори:

- 1) лівобережнополіський (східнополіський);
- 2) правобережнополіський (середньополіський) – між Горинню і Дніпром.
- 3) волинсько-поліський (західнополіський) – від Горині до Бугу, сюди входять надбузько-поліські (підляські) говірки.

Фонетичні риси поліських діалектів

1. Етимологічний [о] може замінюватися дифтонгом чи монофтонгом – переважно звуком неоднорідної артикуляції (*кон'*; *туо́к, твѐк, твиѐк, твик, тѐк, тик, ти'к, ти'к* – *'току*; *п(й)іѐч, п(й)ѐч, п(й)іч* – *'печ'і*; *вуо́л, вуѐл, вуил, вил, во́л, ве́л, вол, вул*).

2. Етимологічний [е] в новозакритому складі замінюється дифтонгом або монофтонгом – переважно неоднорідної артикуляції (*л'о́д, лід, н'уос*).

3. Замість **ѣ** – дифтонг **іе** в наголошеній позиції; без наголосу – [е] чи [и] (*с'н'іг, л'іес, 'п-ѐс'н'а*).

4. Звук [а] під наголосом зберігається як [а] (*п'їат'*), у ненаголошеній позиції – [е] (*пел'ти, 'десет'*).

5. Відсутність сплутування ненаголошених [е], [и] (*мел'не, мил'не*).

6. Мала поширеність чи повна відсутність укання (*ко'жух*).

7. Ствердіння [р] (*бу'рак, 'бура*).

8. Дзвінкі приголосні в кінці слів перед глухими зберігають дзвінку вимову (*дуб, 'дужка, зуб, 'кадка*).

9. Наявність епентетичного [л] у дієсловах III особи множини перед **-ать** (*спл'ат', 'купл'ат'*) і відсутність його перед **-еть** (*'губет'*).

10. Наявність звукосполук **ри, ли** та **ро, ло** (*гли'тат', кро'вавий*).

11. Афреза (випадіння) початкового голосного (*до д'ного* – до одного).
12. Наявність дзекання і цекання в говірках, які межують із білоруськими (*д'з'ец'і, 'ц'іхо, 'ходз'іц'*).

Морфологічні риси поліських діалектів

1. У Д.в. множини іменників чоловічого та середнього роду переважає закінчення **-у** (*б'рату*), хоч у волинсько-поліських говірках може бути **-ови, еви** (*б'ратови*).
2. В іменниках середнього роду на **-я** у Н.в. закінчення **-е** (*п'лат':е, 'з'ел':е, жи'т':е*).
3. В іменниках І відміни м'якої групи у Д.в. закінчення **-іє** (*зем'л'іє, во'д'іє*).
4. Поширення закінчення **-ей** у Р.в. множини (*ха'теї, ба'беї*).
5. Подекуди залишилися давні форми іменників чоловічого роду II відміни в Д.в. множини: *дай б'і'кѡм 'с'ѣна*; у М.в. множини: *у кор'чѡх соўйа'к'і рос'тут*.
6. Усічені форми прикметників, займенників, порядкових числівників, дієприкметників у Н.в. однини чоловічого роду (*'добри, та'к'і, пр'і'ч'ін:и, 'гарни, чет'в'ѡрти, пост'ройани*) при збереженні повних нестягнених форм у жіночому та середньому роді та множині (*'добрайа, та'кейе, пр'і'ч'і'н:ийе, так'і'йе, постро'йанийе*).
7. Поширення вказівних займенників *сеї, с'а, се*.
8. Інфінітив на **-т** чи **-ть** (*спат, чи'тат'*), під наголосом – **-ти, -ті** (*нес'т'і, вез'ти'і*).
9. Збереження чергування (*во'дити – во'джу*), хоч не завжди (*но'сити – но'с'у, 'чистити – 'чист'у*).
10. Наявність твердого та м'якого **т** у наказовому способі дієслів (*хо'д'іт', хо'дет', хо'д'ѣт, пр'іне'с'ѣт*).
11. Форми майбутнього часу: *пи'сати'му, 'буду пи'сат'*, крім волино-поліських говірок, де можлива форма *'буду ро'биў*.
12. Наявність суфікса **-ухн(а)** (*'т'отухна*).
13. Наявність суфікса **-ова** (*купо'ват*).

Значення Полісся для етногенезу слов'ян

Піднесення суспільного життя в Україні, пробудження національної свідомості, відновлення інтересу до минулого свого народу, його матеріальної та духовної культури, усвідомлення своєї належності до одного з найдавніших етносів активізували дослідження слов'янських старожитностей, складовою частиною яких є поліська етнокультура, котра здавна приваблювала своєю архаїкою етнографів, фольклористів, лінгвістів. Полісся як архаїчна зона – один із «вузлових» слов'янських регіонів, має такі історичні особливості, як сусідство зі слов'янською прабатьківщиною чи навіть входження в неї, постійність та автохтонність населення Полісся, розміщення на межі трьох східнослов'янських етносів, з одного боку, а з іншого – продовження в західнослов'янській етномовній континуум, збереження традиційних форм та елементів народної культури й мови. Сучасне Полісся для лінгвіста, фольклориста й етнографа – заповідником мовної та духовної культури, який зберіг багато цінних факторів усної живої старовини.

Поліський ареал у межах Славії належить до тих зон, для яких у славистиці прийнята гіпотеза про мовну й культурну спадковість, етномовну еволюцію від праслов'янського періоду до нинішнього лінгвального стану. Ця гіпотеза ґрунтується на свідченнях багатьох наук: лінгвістики, етнографії, фольклористики, археології, антропології, історії. Полісся – це один з архаїчних ареалів Славії, у якому акумульовано багато реліктових рис мовного та культурного буття слов'ян. Очевидно, саме відносною давністю заселення й стабільністю людності в цьому регіоні впродовж тривалого часу можна пояснити той факт, що Полісся як окремий континуум кореспондує багатопланові й просторові різноспрямовані зв'язки з іншими архаїчними зонами Славії. Північні говори своїм предком мають мову давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Східнополіські та середньополіські говори, хоч і відрізняються один від одного, загалом протиставляються західнополіському, у якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя. Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить в основному по Дніпру. По цій лінії проходила межа між Київським і Чернігівським воєводствами, Сіверським князівством і Київським воєводством. Із середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Дніпро був державним кордоном між росією і Польщею.

Микола Никончук вважав, що найважливішим чинником у розмежуванні середньополіського та східнополіського говорів є те, що Дніпро був природним кордоном між давніми етнічними групами східних слов'ян.

Межа між середньополіським і західнополіським говором проходить трохи на захід від річки Горинь (приблизно посередині між Стиром і Горинню). В усіх трьох поліських говорах виділяються певні групи говірок, що протиставляються одна одній.

Мовні особливості східнополіського (лівобережнополіського) говору

Це архаїчний діалект північного наріччя, що об'єднує групу українських говірок у північних районах Київської області, північній частині Сумської області, у південно-західній частині Брянської області росії (колишня Стародубщина), в окремих районах Курської, Белгородської, Воронежської областей росії. Говір межує на півдні із середньонаддніпрянським говором по лінії Київ – Прилуки – Конотоп і далі по р. Сейм до межі з російськими говірками; територія цього говору звужується внаслідок розширення на півночі південно-східного наріччя; західна межа проходить в основному по р. Дніпро й відділяє його від середньополіського говору; на півночі межує з білоруськими, а на північному сході – з російськими говірками. Цей говір зберігає багато реліктових форм. Діалектологи вбачають генетичне коріння його в говорах полян та сіверян. Східнополіський діалект не становить однотипного утворення, а за низкою діалектних явищ членується на окремі групи говірок: південна група говірок прилягає до перехідних говірок, які межують із говірками південно-східного наріччя й постали внаслідок міждіалектної інтерференції. Північна група говірок охоплює говірки на північ від лінії р. Дніпро – гирло р. Снов через Чернігів і далі крайні північні говірки по течії Десни. Особливості цієї групи говірок пояснюються взаємодією з білоруськими говірками. Осібно стоять крайні східні говірки східнополіського діалекту, специфіка яких зумовлена не лише географічним розташуванням, а й міграційними процесами, що відбувалися на цій території.

Структура наголошеного вокалізму варіюється й може мати такий вигляд:

- 1) іє у, 2) і у,
 и уо и о

	е	о		е
		а		а
3)	и	у,	4)	<u>іе</u> у,
	е	о		и <u>уе</u>
	а			е о
				а
5)	і	у,	6)	<u>іе</u> у,
	и	<u>уо</u>		и <u>уо</u>
	е			е
	а			а

Найпоширенішими є 1 і 2 типи структур наголошеного вокалізму.

Специфіка зазначеного регіону зумовлена передусім його розташуванням на межі з говірками російської мови, з одного боку, і середньонадніпрянськими та слобожанськими говірками південно-східного наріччя – з другого.

Фонетичні риси східнополіського діалекту

1. Наявність дифтонгів на місці давніх [о], [е] в новому закритому складі (*куон', вуол, п·іеч, д'іед*).
2. Уживання дифтонга **іе** на місці **ѣ**, а також під наголосом на місці давнього [е] (*хл'ієб, сн'ієг*).
3. Поширення акання, зокрема в північній частині, де проходить межа з Білоруссю (*гала'ва, па'б·ієгла, ва'да*).
4. Утрата [й] після префікса (*'вишли, 'виду, зан'а'ли*).
5. Помірне укання в деяких словах (*услон*).
6. Уживання початкового [і] в деяких словах (*і'голка, із'рат'*), а також наявність приставного [і] в словах *іл':у, і'груша*.
7. Зрідка вживання приставного **й** (*'йулиця*) і вставного **й** (*'гоїстриї*).
8. У більшості говірок диференціація звуків [е] та [и] не залежить від наголосу.
9. Релікти давньої м'якості губних приголосних та [ч•] в частині східнополіського говору (*нуч; п·іеч*).
10. Ослаблення звука [ф] і заступлення його [х] чи [хв] (*худ'бол, х'вара*).
11. Збереження дзвінкості кінцевих приголосних (*зуб, кроў*).

Морфологічні риси східнополіського говору

1. Закінчення **-у** в Д.в. іменників чоловічого та середнього роду в однині (*'д'ад'ку, селу*).
2. Іменники, прикметники, займенники, числівники жіночого роду в О.в. мають паралельні закінчення **-ойу, -ой** (*та'бойу – та'бої, 'шостойу – 'шостої, м'нойу – мної*).
3. Іменники чоловічого роду в Н.в. множини паралельно мають закінчення **-а, -и** (*вечо'ра – вечо'ри*).
4. Паралельне вживання закінчень **-е, -и** в іменниках із суфіксом **-ин** у множині (*сел'ане – сел'ани*), а на півночі – **-е**.
5. Іменники середнього та чоловічого роду на м'який чи шиплячий приголосний в О.в. однини мають закінчення **-ом** (*ко'н'ом, 'серц'ом*).
6. Наявність усічених форм прикметників та дієприкметників чоловічого роду в Н.в. однини (*'син'і, 'добри, ста'ри, го'довани*) та членних нестягнених форм жіночого та середнього роду (*'доўгаїа, 'жоўтейе*).
7. Відсутність **н** у непрямих відмінках займенників, ужитих із прийменниками (*до йо'го, з йім*).
8. Наявність інфінітива на **-ть** (*знат', гана'н'іет', 'бит'*).
9. У східній частині наявні усічені форми дієслів типу *'ходе, 'робе, 'носе*.
10. Складені форми дієслів майбутнього часу (*'буду брат', 'буду с'лухат'*).
11. При сполученні прийменника із займенником наголос падає на закінчення займенника (*без те'бе*).
12. На місці сполучників **та, але** маємо **да, да і, дак** (*ми б ку'палис'а / дак'холодно*).
13. Уживання прийменника **са** замість **зі** (*са мної*).
14. Поширення синтаксичних структур **помеж + Р.в** у значенні 'поряд', 'коло' (*помеж ш'коли жи'ве*), **к(ік) + Д.в.** 'до' (*к б'рату, ік ста'лу*); **л'а (л'е) + Р.в.** 'біля' (*л'а'хати, л'е'р'іечки*); **заза + О.в.** (*за'за м'нойу*).

Отже, цей говір має виразні риси, які виділяють його з-поміж інших діалектів, – дифтонги, які здавна привертали увагу діалектологів. Зокрема, Всеволод Ганцов зазначав, що поліські дифтонги є особливими голосними звуками, відрізняються від інших голосних несталим артикуляційним укладом, характеризуються низкою фізіологічно неоднакових моментів, що викликають відповідне мінливе акустичне враження від звуків, що починаються на [и] або [і], а закінчуються елементами [о] або [е].

Владислав Курашкевич, досліджуючи процес перетворення давніх [o], [e] в голосний [i], зауважує, що після занепаду зредукованих у слабкій позиції давній довгий [o] у південних говірках мав таку історію: [o] – [y] – [и] – [i], у північних: yo – ye – ui – ui – [i]. Процес подовження давніх [o], [e] у нових закритих складах пов'язаний із тим, що в давнину на півдні білоруських діалектів і північних українських розрізнялися довгі та короткі голосні, тобто в період занепаду зредукованих тут існувала фонетична категорія часокількості.

Східнополіський говір здавна привертав увагу дослідників, предметом дослідження яких були різні рівні мовної системи: Панас Лисенко (говірка с. Михайло-Коцюбинське Чернігівської обл., словники), Євген Тичина (Чернігівські говірки), Сергій Дорошенко (говори Сумської обл.), Федот Жилко (перехідні говірки від української до білоруської мови в районах Чернігівщини, південночернігівські говірки; дифтонги в чернігівських говірках), Олена Неділько (назви одягу та взуття), Євгенія Турчин (назви їжі), Олена Біла, Олена Курило (фонетика), Євгенія Черепанова (мікротопонімія Східного Полісся) та ін. Упродовж останніх десятиріч цей говір досліджували Володимир Куриленко (лексика тваринництва), Марина Поїстогова (номінаційні процеси в ботанічній лексиці східнополіських говірок), Олена Юсікова (синтаксичні особливості), Олена Бабічева (лексика землеробства), Наталія Дейниченко (зоологічна лексика), Лідія Дорошенко (будівельна лексика), Д. Марєєв (динамічні процеси) та ін. (докладний список бібліографії про дослідження східнополіських говірок див.: З історії дослідження східнополіських говірок.: Каталог / Уклад.: Н. П. Дейниченко, Л. І. Дорошенко, В. М. Куриленко, Д. А. Марєєв. Глухів, 2009. 32 с.).

Риси східнополіського говору наявні у творах Ганни Барвінок, Пантелеймона Куліша, Степана Васильченка, Олександра Довженка, Володимира Дрозда.

Характеристика мовних особливостей середньополіського (правобережнополіського) говору

Середньополіський говір – один із трьох говорів північного наріччя. Поширений на півночі Київської, Житомирської та Рівненської областей. Відокремлюється від волинських говірок умовною лінією, що проходить на північ від Рівного, Зв'ягеля, по верхів'ю р. Уборті – на північ від Житомира – по правому березі р. Ірші – на північ від Києва до злиття р. Остра з Десною на лівобережжі Дніпра. Західна межа, що розділяє волинське (західне) і середнє Полісся, проходить по лівобережжю Горині, відступаючи від річки на захід, і вздовж Горині піднімається до Прип'яті. Східною межею служить Дніпро. Північна окраїна говору простягається вздовж українсько-білоруського кордону.

Микола Никончук досліджував походження цього діалекту. Він зазначав, що пояснити походження говору – це значить пояснити генезу його зовнішніх ізоглос, провести ареологічну інтерпретацію.

Якщо говорити про походження середньополіського говору, то в його творенні брав участь цілий комплекс діалектологічних факторів, причому кожна межа (на півдні, півночі, заході чи сході) оформлялася по-різному. Південна межа зумовлена етнічним розмежуванням (це смуга, яка розділяла в минулому волинську зону черняхівської культури і прип'ятський варіант пізньозарубинецької культури I пол. I тис. н.е. та пам'ятників типу Корчак і Лука Райковецька VI–IX ст.) Сучасні межі залежать від союзноплемінного типу (древлянсько-дреговицька зона). З усіх боків цей говір має широку смугу перехідних говірок. Перехідні говірки детерміновані сукупністю екстралінгвістичних (змішування волинського та деревлянського населення, міграція деревлян за Прип'ять) і факторів, викликаних зіткненням різнодіалектних структур. Іван Матвіяс писав: «Межа між середньополіським і західнополіським говорами проходить не по р. Горинь, як донедавна вважали дослідники, а й трохи далі на захід від неї (приблизно посередині між Стиром і Горинню)».

Проблему розмежування середньополіського та західнополіського говорів вирішував Олексій Євтушок, який зазначав, що межа проходить по лінії: с. Глинки (Брестська обл.) – далі на захід до с. Привітівка Рівненської обл. – по лівому березі Стиру – потім відповідна межа окреслює невелику дугу на південному сході від Луцька.

Складність вивчення середньополіських діалектних рис сьогодні полягає в тому, що ця територія Полісся потерпіла від аварії на ЧАЕС, наслідком чого стали інтенсивні міграційні рухи. Результатом глибоких демографічних змін у межах середньополіського діалекту стало те, що центральний північний мовний ареал як діалектна цілість перестав існувати, а поняття середньополіський діалект у межах та ареальній структурі, які дотепер були відомі в українській діалектології, уже належать минулому. За офіційними даними, після аварії на ЧАЕС значна частина населених пунктів Житомирської області потрапили до різних зон радіоактивного забруднення: до зони відчуження – 7 н.п. Народицького та Овруцького р-нів; до 2 зони забруднення (тобто зони безумовного обов'язкового відселення) – 16 н.п. Народицького, 14 – Овруцького, 2 – Олевського, 4 – Лугинського районів; загалом від аварії на ЧАЕС постраждало населення 8 н.п. Володарсько-Волинського, 35 – Новоград-Волинського, 80 – Ємільчинського, 304 – Коростенського, 150 – Овруцького, 61 – Олевського, 49 – Лугинського, 104 – Малинського, 61 – Народицького р-нів. Зазначені терени – середньополіський етномовний континуум, у якому закономірно відбулися інтенсивні міграційні рухи (як примусові, так і добровільні) не тільки в межах області, а й України загалом, що, звичайно, вплинуло й на діалектне мовлення поліщуків.

Фонетичні риси середньополіського діалекту

Фонологічна різноманітність середньополіського діалекту, на відміну від південних говірок, стосується головним чином вокалізму, який має переважно семичленну структуру з невеликими острівними ареалами та шестичленну структуру:

у				і		у
ê	ô			ê		
е	о			е	о	
		а			а	

1. На місці давніх [ы], [и] в цих говірках існує середній звук між [и] та [і] ([и^і], [і^и]) (*ди^ім, си^р, ході^ила*).
2. На місці етимологічного [о] ще в 50–70-х роках учені констатували наявність дифтонга **yo** (Степан Бевзенко зауважував, що цей дифтонг переважає над іншими різновидами лабіалізованих звуків неоднорідного творення під наголосом, водночас зазначаючи, що в південній частині діалекту він замінюється монофтонгами), хоча зараз це явище більш спорадичне, ніж поширене, а тут виступає [ô].

Про те, що дифтонги та [o], [e] на Середньому Поліссі не протиставлялися залежно від віку інформатора, від мікродіалекту та інших причин, ще в 70-х роках відзначав Микола Никончук. Зараз же більшість дослідників вважає, що на місці давніх [o], [e] функціують звуки [ô], [ê] (*вôл, кôн', 'ос'êн'*).

3. На місці давнього Ѣ був дифтонг *ie*, який зараз змінився на [ê] (інколи з попереднім *й* після губних). Про наявність цього дифтонга на середньому Поліссі говорило багато дослідників у 60-х роках (напр., Федот Жилко). Але Микола Никончук у 70–80-х роках ХХ ст. дифтонга *ie* вже не фіксує, а відзначає вимову на зразок *ÿ 'ÿêра, тоб'ÿê*. Останні дослідження не дають змогу констатувати наявність на Середньому Поліссі цього дифтонга. Хоча в багатьох говірках точно визначити артикуляцію звука на місці давнього Ѣ неможливо, бо в деяких говірках чути звук, близький до [i], в інших – до [e].

4. У деяких північно-східних говірках цього говору спостережено під впливом білоруської акання, як і на Лівобережжі (*а 'гон'*), а в західній частині наявне помірне укання, хоча дуже рідко.

5. Заміна [a] на [e] (*ÿей'це, 'пойес*).

6. Дзвінки приголосні переважно не втрачають своєї дзвінкості, хоча в деяких говірках можливе часткове оглушення.

7. Ствердіння кінцевого [ц] (*х 'лопец, моло 'дец*).

8. Наявність вставного [ÿ] після губних (*п 'ÿêч, ÿ 'ÿêник*).

Морфологічні риси середньополіського говору

1. Іменники м'якої групи потрапляють під вплив твердої і набувають її закінчень (*к 'райом, ко 'н'ом, ду 'шої*).

2. У Н.в. множини іменники мають закінчення *ê*: *драг 'л'ê* ‘холодець’, *драб 'цê* ‘драбина’, *кова 'л'ê* ‘ковалі’.

3. Стягнені форми прикметників чоловічого роду в називному відмінку однини: *'добр'і, 'си'н'і*.

4. Архаїчні форми вищого ступеня прикметників: *с 'іл' 'н'êйш'і*.

5. Інфінітив може закінчуватись на -т, -ть (*знат, ч'і 'тат, жи'т*).

6. Ствердіння [т] в особових формах дієслів теперішнього часу (*'робл'ат, п 'рос'ат, 'кажут*).

7. Майбутній час дієслів має аналітичну та синтетичну форми (*'буду хо 'д'ит, хо 'д'ит'іму*).

8. Форми 2-ї особи однини дієслів наказового способу без -й: *б'і* ‘бий’, *л'і* ‘лий’.

9. Часте вживання займенника *тей* замість *той, сей, с'ей* – замість *цей*.
10. Відсутнє чергування голосних у дієсловах І особи однини теперішнього часу (*хо 'д'у, но 'с'у, про 'с'у, во 'д'у*).
11. Зворотні дієслова вживаються з часткою **-са** (*з 'найуса, з 'л'іуса*).
12. Відсутність приставного [н] у займенниках 3-ї особи (*до йо 'го, у йе 'йê*).
13. У деяких говірках у дієсловах після губних уживається [й] замість [л] (*'л'уб'йат'*).
14. Ствердіння кінцевого [т] у числівниках (*д'вадцат*).
15. Наявність числівників *ш 'ти'ри', шти'р'нац:ат*.

Діалектна лексика формує острівні ареали, які членують середньополіський говір на кілька говіркових груп (за Миколою Никончуком): верхньославчанську: **мар'мул'** 'наріст на дереві, на тілі', **на'мозкол'** 'деревна заболонь'; середньо-ушанську: **'сумеж** 'злиття річок', **'окорок** 'відземок деревного стовбура'; верхньоушанську: **гру'шина** 'крушина', **чере'да** 'черінь грибів'; говіркову групу біля злиття річок Уші, Норині й Жерева: **кул'бака** 'наріст на дереві', **гни'луша** 'трясовина'; жеревацьку: **шал'гун** 'плетена корзина', середньоубортську: **бри'кун** 'пуголовок', **бамбу'л'ака** 'наріст на дереві'; іршанську: **чвако'вина** 'драговина', **лу'тига** 'сосна, багата смолою' та ін. Ця лексика найчастіше відома на невеликій території, тобто тут відзначаємо багато локалізмів та ендемізмів.

Дослідження середньополіського діалекту насамперед пов'язане з ім'ям Миколи Васильовича Никончука, який ще з молодих років чітко окреслив коло своїх наукових зацікавлень – поліські говірки, які він досліджував упродовж усього свого життя. Хоча дослідження вченого були різноаспектними, усе найбільше його праць присвячено діалектній лексиці. Микола Никончук самостійно обстежив 465 населених пунктів восьми областей України, Білорусі та Росії. Перу вченого належить близько сотні наукових праць, зокрема дві дисертації (кандидатська «Спроба порівняльного аналізу лексики трьох сіл Житомирського Полісся. На матеріалі лексики природи», докторська «Правобережнополіські говори в лінгвогеографічному висвітленні»), кілька монографій (див. список літератури), унікальне лінгвогеографічне видання «Лексичний атлас Правобережного Полісся» (1994), за яке 1997 року його автора визнано людиною року в Сполучених Штатах Америки; під його керівництвом захищено низку кандидатських дисертацій (Петро Романюк, Іта Федоровська,

Володимир Куриленко, Віктор Мойсієнко, Валентина Конобродська, Галина Доброльожа, Галина Гримашевич та ін.); під його безпосереднім керівництвом проведено XV та XVI Республіканські діалектологічні наради та Міжнародну нараду з проблем вивчення Полісся (1989); свій поетичний талант він розкрив у семи поетичних збірках, які вийшли упродовж останніх років життя вченого. Справу свого Вчителя продовжують співробітники Північноукраїнського діалектологічного центру імені професора М. В. Никончука в Житомирському державному університеті імені Івана Франка.

Значний вклад у дослідження Середнього Полісся зробила Тетяна Назарова, яка переважно досліджувала фонетичні особливості цього ареалу, а також видала лінгвогеографічну працю «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті», яку можна вважати своєрідним пам'ятником населеним пунктам, які потерпіли внаслідок аварії на ЧАЕС, тому ніхто не зможе зібрати діалектний матеріал на цій території, оскільки зараз там уже ніхто не проживає.

Синхронний та діахронний аспекти дослідження поєднано в науковій спадщині Віктора Мойсієнка, який спочатку досліджував поліську лексику народної медицини та лікувальної магії, а пізніше – фонетичні особливості поліського наріччя в плані діахронії; перу цього дослідника належить понад сто праць із проблем української діалектології та історії мови.

Загальна характеристика мовних особливостей західнополіського говору

Ці говірки відзначаються поєднанням структурних елементів поліського типу з елементами південно-західного.

Західнополіський діалект охоплює територію майже всієї Волинської та північно-західних районів Рівненської областей, а також Берестейщини й Пінщини в Білорусі. До нього тісно прилягають надбужсько-поліські говірки (відомі в науці під назвою підляські), які побутують на лівобережжі р. Західний Буг, тягнучись уздовж нього смугою 40–50 км до р. Нарев.

Західнополіський говір постав унаслідок найдавнішої колонізації цієї території різними етнічними елементами. Очевидно, північна (волинська) частина споконвіку відрізнялася від південної. За давньоруським літописом, на цій території жило східнослов'янське племінне об'єднання бужан, яке пізніше стало зватися волинянами. Бужани первісно входили до найдавнішого племінного об'єднання

дулібів. Західнополіський говір відповідає також північній частині території Червенської землі, що виділилася в X ст. (історики вважають, що ця територія захоплювала течію річки Стир, але не доходила до Горині. По Горині вже знаходились міста, що належали до Руської землі). Сучасні мовні факти повністю відповідають такій межі між середньополіським та західнополіським говором. Північна межа західнополіського говору – з білоруською мовою, часом не зовсім чітко виявлена, з численними перехідними українсько-білоруськими говірками; на сході вона проходить з півночі на південь від гирла р. Стир до перетину річкою Горинь державного кордону України й далі по Горині, а з місця її найближчого зближення зі Стиром – по цій річці в напрямку на Луцьк; західна межа – приблизно по Західному Бугу, на західному узбережжі якого також наявні окремі українські говірки; південна межа перетинає із заходу на схід н.п. Володимир-Волинський – Луцьк до межі зі Стиром. Уздовж цієї лінії на північ тягнеться досить широка (місцями до 100 км) смуга перехідних говірок на північноукраїнській основі.

Іван Матвіяс зазначав: «Західнополіський говір північного наріччя істотно відрізняється від середньополіського і східнополіського говорів; особливість його полягає в нашаруванні на північну діалектну основу південно-західних говіркових рис. Найбільше лівденно-західних особливостей у надбузьких говірках, найменше – у берестейських і пінських».

В енциклопедії «Українська мова» синонімом до терміна західнополіський подано волинсько-поліський, із чим не погоджується Григорій Аркушин, оскільки волинсько-поліські говірки становлять лише частину західнополіських.

Сучасні межі західнополіського говору Григорій Аркушин окреслює так:

1. Західна – державний кордон між Україною та Республікою Польща по ріці Західний Буг, а далі на захід територія Підляшшя, що охоплює регіон між Бугом і Нарвою (лише з десятків населених пунктів північніше Нарви).

2. Східна – середина межиріччя Горині та Стиру.

3. Південна – умовна лінія між містами Устиг – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне (на п'ятдесят кілометрів на північ і південь від цієї лінії знаходяться говірки перехідного типу).

4. Північна – на північ від м. Більська-Підляського (Республіка Польща) та м. Кам'янця (Республіка Білорусь), далі по р. Ясельді до її

впадіння в Прип'ять (тут теж існує широка смуга перехідних говірок від української до білоруської мови).

Ядро західнополіського діалекту – волинсько-поліські говірки, оскільки вони не зазнали таких порушень, як на окраїнах, – на Берестейщині та Пінщині й на Підляшші, але саме ці окраїнні говірки зберігають багато давніх рис, не зазнаючи впливу української літературної мови чи інших українських діалектів (Докладніше про західнополіський діалект див.: Аркушин Григорій. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальнослов'янському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 9–31).

Фонетичні риси західнополіського говору

1. Відповідно до етимологічного [o] в новозакритих складах під наголосом виступають здебільшого монофтонги [y], [и], [і], [і^н] (*кун', вул, кин', вил, кі^н', ві^л, кін', віл* та ін.), хоч у північних говірках цієї групи, а також у надбузько-поліських трапляються ще й дифтонги [yo], [ye], [yi] (*вуол, муої, вуел, муе, вуіл, куін'* та ін.), які помітно витісняються монофтонгами, зокрема [y̥] (*в̥іл, му̥ї* та ін.).
2. На місці етимологічного [e] в новозакритих складах під наголосом також виступають звичайні монофтонги [y], [y̥], [и], а частіше [і] (*при^н'ус, при^н'ус, при^н'іс, 'ж-інка, п-іч, ш-іст', с'ім* та ін.), хоч у надбузько-поліських говірках трапляється ще дифтонг [ie] (*хм-іел'* та ін.).
3. Давній Ъ як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції заступається тепер монофтонгом [і] (*с'н'іг, 'с'іно, л'іс, л'іса* та ін.), хоч у ненаголошеній позиції може бути й [и] (*ми'шок, пи'сок* та ін.), проте в багатьох говірках, зокрема в деяких північніших і в надбузько-поліських, під наголосом трапляється ще й дифтонг [ie] чи [ие] (*'с'иено, л'іес, 'т'иесто* та ін.).
4. У ненаголошеній позиції [e], [и] зближуються (*се^лло, те^лпер, по^с'ійши*).
5. Ненаголошене [o] зближується з [y] (*гу^лубка, ку^лжух* та ін.).
6. Дзвінкі приголосні в середині слів перед глухими і в кінці слова втрачають повністю або частково свою дзвінкість (*'солотко, 'солод^мко, 'д'іж^мка, мо^лрос, сат* та ін.).
7. Поширені звукосполюки [гі], [кі], [хі] поряд із [ги], [ки], [хи], зокрема в північній частині цих говірок (*ро^лк-і, му^лрах-і, 'ноч-і* та ін.).
8. Поширення приставних приголосних [в], [г] (*го^лвес, 'гоко, 'вулиц^л'а, 'вусил'ниці'а* та ін.), а також о (*о^ллико, ол'іш'чина*).

9. У більшій частині говору наголошений звук [а] після м'яких і шиплячих приголосних переходить в [е] (*ўз'еў, 'д'екувати, 'т'ежско, ду'ш-е*).
10. У північній частині в є переходить наголошений а після й (*'йема, 'йегода, 'йеблуко*).
11. Звукосполука **ги** переходить у **ге** в закінченні (*воро'ге, плу'ге*).

Морфологічні риси західнополіського говору

1. Поширеність закінчення **-ови, -єви** в Д.в. однини іменників чоловічого роду (*'синови, б'ратови, 'дубови, ко'неви* та ін).
2. Наявність закінчення **-и** в Д. і М. в. однини іменників жіночого роду як м'якої, так і твердої групи (*'вишини – на'вишини, 'лити – на'лити* та ін).
3. Уживання паралельних закінчень **-ам, -ах** і **-ом, -ох** у Д.в. і М.в. множини іменників чоловічого роду (*во'лам – во'лом, сто'лам – сто'лом*).
4. Наявність інфінітивних форм на **-ти** і **-чи**, як у південно-західних діалектах (*хо'дити, но'сити, мо'дчи, пе^{ул} (к)чи* та ін.).
5. Наявність складених форм майбутнього часу недоконаного виду типу *'буду хо'дити* і *му хо'дити*.
6. У низці говірок, зокрема в надбузько-поліських, поширені складені форми майбутнього часу типу *хо'дилис'мо, хо'ди'лис'те*, а також *хо'дилихмо, бу'л'іхмо*.
7. Поширеність, як і в південно-західних діалектах, іменникових утворень із суфіксом **-иск(о)** відповідно до утворень із суфіксом **-ишч(е)** в інших поліських та південно-східних діалектах (*насо'виско, ві'усиско*).
8. Наявність у прикметниках зменшено-пестливого суфікса **-ейк** (*ма'лейкиї, то'нейкиї*).
9. У Р.в. прикметники та займенники жіночого роду мають закінчення **-єї** (*'добрейї, моло'дейї, с'вейї*).
10. Найвищий ступінь порівняння прикметників та прислівників твориться за допомогою префікса **нав-** (*наўс'таршиї*).
11. Числівник **два** в О.в. має форми *д'вима, д'в-іма* (залишки давніх форм двоїни).
12. Наявність низки синтаксичних конструкцій, спільних із південно-західними діалектами (*нас бу'ло двох, ме'н' бо'лит' голо'ва*).

Як бачимо, західнополіський говір низкою своїх рис відрізняється від східнополіського та середньополіського. Особливість його полягає в нашаруванні на північну діалектну основу південно-

західних говіркових рис. Найбільше цих рис у надбузьких говірках, найменше – у брестських та пінських.

У 50–60-х роках цей говір був мало досліджений, зокрема відомі лише статті Володимира Покальчука «Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості», Лідії Барановської «Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області», Дмитра Телентюка «Лунинецькі говірки (Пінщина)»; Павла Чучки «Деякі особливості українських говірок Брестського району в БРСР». Із 70-х років ХХ ст. дослідження особливостей цього говору активізувалося: Володимир Куриленко (тваринницька лексика всіх говорів поліського наріччя); Олексій Євтушок (будівельна лексика), Людмила Пономар (Анісмова) (назви одягу); Світлана Богдан (етнолінгвістичні дослідження), Микола Корзонюк (лексикографічна праця) та ін. Сьогодні цей діалект досліджують Григорій Аркушин, Руслана Омельковець, Юрій Громик, Наталія Шульська, Людмила Чирук, Руслана Зінчук, Ірина Дружук та багато молодих дослідників.

Але найбільше діалектологічних праць, присвячених Західному Поліссю, наявно в науковому доробку великого пошанувача народного слова, людини, залюбеної в науку, – Григорія Аркушина, який дослідив мисливську лексику Західного Полісся, іменниковий словотвір західнополіських говірок, видав низку лексикографічних та лінгвогеографічних праць, упорядкував кілька книжок діалектних текстів, сотні статей (перелік основних праць див. у списках додаткової літератури, діалектних словників, лінгвістичних атласів).

Підляські говірки

Крім назви підляські, ці говірки ще називають надбузько-поліські або сідлецькі. Вони тягнуться вузькою смугою понад річкою Буг і збереглися на захід від ріки Буг на території Польщі. Мають спільні особливості з холмськими, наддністрянськими та надсянськими говірками. Частина суто місцевих слів споріднена з наддністрянськими говірками. Є шар місцевих слів польського походження (*кусник, драглі, холодець, бусень, черногуз*). Більшість дослідників вважає ці говірки українськими на поліській (північній) основі. Проблема виділення цих говірок ще з часів Всеволода Ганцова полягає в тому, чи вважати підляські говірки окремим діалектом української мови (четвертим у північноукраїнському наріччі), чи частиною західнополіського говору. Але сам Всеволод Ганцов стверджував, що «не можна відмежовувати підляських, як

осібної діалектичної підгрупи, від західних поліських (тим більше від поліських у цілому)», аргументуючи свій висновок історією заселення цієї території, яка належала спочатку Київській, а потім Галицько-Волинській державі, припускаючи, що вже з самого початку Підляшшя, Холмщина і загалом західне Полісся колонізоване було різними етнічними елементами, що позначилося й на мовних рисах, роблячи висновок: «Північна група (поліські і підляські говори) становить одну діалектичну цілість, об'єднану комплексом аналогічних фонетичних з'явищ, що розвилися на ґрунті давнього принципу відрізнення наголошених і ненаголошених складів у цих говорах. Давніше територія цієї діалектичної групи була ширша, сягаючи далі на південь і на Лівобережжі, і на Правобережжі». Федот Жилко зауважував, що західнополіські говірки безпосередньо пов'язані з так званими підляськими – на правобережжі Західного Бугу, з яких після Великої Вітчизняної війни залишилися тільки окремі острівці; також зазначав, що близькими до волинсько-подільських є надбузько-поліські говірки, які складають із першими спільне територіально-мовне утворення.

Надбузько-поліські, або підляські, говірки поширені в басейні р. Західного Бугу до р. Нарева; Степан Бевзенко вважав, що до західнополіських прилягають надбузько-поліські, чи підляські, говірки, поширені в басейні Західного Бугу до р. Нарев; Ярослав Рудницький у північноукраїнській групі говорів виділяє західнополіську підгрупу, до якої належать західнополіські та підляські говори.

Олекса Горбач так характеризує ці говірки: «Підляські говірки – найзахідніша група українських північних або поліських говірок, що на півдні переходять у холмські говірки (нині лише у формі небагатьох острівців), а на сході від Бугу й р. Лісної – у західнополіські говірки. Територія підляських говірок зазнала впродовж останніх ста років дошкульних втрат, зокрема на південному Підляшші, й перетворилася в окремі мовні острівці ... серед польського оточення. Сильний колонізаційний вплив створив уздовж мовної межі мішаних українсько-польських говірок, що поступово польщатся».

Ганна Воронич зауважує: «Надбузько-поліські говірки (відомі в науці під назвою підляські), що побутують на лівобережжі р. Західний Буг, тягнучись уздовж нього смугою 40–50 км до р. Нарев».

Іван Матвіяс писав: «Виділення надбузьких говірок у західнополіському говорі пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї

території з Наддністрянщиною і багатовіковим перебуванням відповідних земель у складі Польщі».

Проаналізувавши погляди багатьох учених, Григорій Аркушин вважає підляські говірки західнополіськими, хоча вони й мають деякі специфічні мовні риси, зокрема на Підляшші добре збережені дифтонги, однак такі ж двозвуки зафіксовані і в берестейських говірках побіля р. Ясельди.

Фонетичні риси: вимова **і** на місці давнього **е** (*м'ід*); наявність вставного **л** після губних (*здо'роул'а*); на місці **ѣ** та давнього [e] – **іе, уо, и, і** (*'т'іесто, 'с'іено*); на місці [o] – **уо, уе, і** (*вуон, вуен*); у деяких говірках ще не відбулося злиття **ы, і**, тому після губних, шиплячих і задньоязикових зберігається [ы] (*йа'зык, 'жыто*), а на місці [і] – [i], [и] (*'с'івиі, 'н'іва, сир'та*).

Морфологічні риси: відсутність подовжених приголосних в іменниках чоловічого та жіночого роду I відміни (*р'іл'а, су'д'а*); у I особі множини дієслова закінчуються на **-сьмо** (*з'налис'мо*); у II особі множини – на **-сьте** (*бу'л'іс'те*); у деяких говірках у I особі множини – на **-хмо** (*о'рал'іхмо*); іменники I відміни м'якої групи у М.в. мають закінчення **-ом** (*'пол'ом, 'серц'ом*); переважають вказівні займенники *той, та, те* замість *цей*; дієслово *ллю* у I–II особах однини має форми *'лийу, 'лийеш*; уживання прийменника *без* замість *через*.

Григорій Аркушин видав книгу текстів, записаних на Підляшші, – «Голоси з Підляшшя», монографію «Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення», лексикографічну працю «Словник українських говірок Підляшшя», а також низку статей, присвячених цьому ареалу.

Берестейщина

Історичним чинником зумовлена відмінність берестейських говірок від решти західнополіського говору. Археологи допускають, що у VIII–IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять й освоїли територію майбутньої Берестейщини. Проте, на думку істориків, Берестейщина має свою історію, відмінну від історії Червенських городів. В XI–XII ст. вона входила до складу Київської Русі. Берестейщина виявилася крайньою на заході частиною київської території, що прилягала до Турово-Пінських земель. До Волинської землі Берестейщина була приєднана у II пол. XII ст.

Григорій Аркушин, досліджуючи західнополіський діалект, опрацювавши велику кількість наукових джерел, репрезентує таку

інформацію: 1916 року в Бресті було засновано «Просвіту», яка мала понад 100 читалень у селах та містах. Ця територія входила до складу Української Народної Республіки та Української Держави. 1918 року місто Берестя одержало статус губерніяльного центру, у ньому була заснована Учительська спілка Холмщини, Підляшшя і Полісся. Бельський, Берестейський, Кобринський, Пінський і Мозирський повіти належали до Київської поштово-телеграфної округи. З 1921 року Західне Полісся перебувало у складі Польської держави. Цього ж року створено Поліське воєводство з центром у Бресті. Польська влада проводила політику денационалізації корінного населення, особливо Берестейщини. Але впродовж 1922–1935 рр. діяли різні українські організації. На початку 40-х років ХХ ст. у різних районах Берестейщини (особливо на Кобринщині) ширився рух про приєднання їхніх земель до України, але саме це населення було першим репресоване радянською владою. З кінця червня 1941 року, тобто від часу завоювання цієї території німцями, Брест і частину Брестської області включено до Рейхскомісаріату України. На цих землях офіційно статус державних мов мали дві мови – німецька та українська; до кінця 1942 року скрізь були вивіски тільки українською мовою.

Уродженець Берестейщини Олександр Горбачук вважає, що «національна само орієнтація порівняно з основною українською етнічною територією прийшла на берестейсько-пінське Полісся з великим запізненням. Більша частина місцевого населення краю іменувала себе «тутешні», цю самоназву в міжвоєнний період (1921–1939) усіляко підтримувала польська влада, намагаючись переконати жителів, що вони насправді є поляками». Але цією обставиною скористалися й радянські правителі-визволителі: не тільки «тутешніх», а й уже національно свідомих громадян «оптом» зачислили до білорусів».

Олекса Горбач підкреслював, що Берестейщина мовно – це терен наших західнополіських говірок і такою з мовного погляду вважали її всі об'єктивні дослідники, почавши від Костянтина Михальчука чи білоруса Юхима Карського.

Про національну самобутність мешканців Берестейщини писали й письменники – вихідці з цього краю: Іван Хміль: «Як не можна одірвати од Прип'яті рік: Турії, Стоходу Стира, Гориня, Уборті, Піни і Ясьолди, так не можна одірвати Полісся від України. <...> З давен-давня мрією поліщука було, як вибратись кудись у дорогу, то не на північ до Москви чи Мінська, а на південь – до Києва з його

святинями або до Почаєва»; Федір Одрач: «Кожний чесний етнограф чи соціолог, політик чи журналіст, що побував у цій країні (тобто на Берестейщині), мусів би погодитися з фактом, що поліщук у своїй глибині душі є українець, а його земля – частиною України». Іван Винниченко зазначав: «Білоруська радянська наука покликана була в поті чола обґрунтувати інкорпорацію Берестейщини; завданням останньої було нагадування при кожній нагоді, що цей край не має нічого спільного з Україною, натомість він протягом століть був нерозривно пов'язаний із Білоруссю»; Микола Козловський писав: «Перед білоруськими науковцями поставлено завдання довести недоказове, що Берестейщина – Білорусія, а берестейці – білоруси, і ні в якому разі не українці! І вчена братія заходила доводити, доводить і понині». Олександр Скопненко, дослідивши генезу й особливості українських берестейських говірок, робить висновок: «Маємо справу зі своєрідним регіональним феноменом, коли мешканці Берестейщини, відірвані від тієї території, яка найбільш споріднена з ними, плекають свою окремішність як від білоруського, так і українського народу».

Василь Гарбачук робить висновок: «Боротьба з українськістю дає врешті-решт негативний для білоруської національної ідеї результат – сприяє русифікації регіону. Усіх жителів Берестейщини записали білорусами, хоч вони білоруською мовою не розмовляли і не розмовляють, – ось так і виник вираз „паспортні білоруси”». За свідченням Миколи Козловського (книга «Українське відродження на Берестейщині у 80–90-х роках ХХ століття»), наприкінці ХХ ст. – у ХХІ ст. відбувається українське відродження.

Отже, Полісся – це така частина прабатьківщини слов'ян, яка має виразні архаїчні мовні риси на всіх мовних рівнях. Долею судилося Полісся бути розірваним адміністративними кордонами між кількома країнами, покрояним державними кордонами, але мовні кордони ніколи не збігалися з державними, тому на теренах різних країн функціонує поліська мова, яка своєю унікальністю та архаїкою привертає до себе увагу багатьох дослідників.

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ

Список лінгвістичних атласів

1. Аркушин Григорій. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. Луцьк: Ред.-видавн. відділ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. 410 с.
2. Атлас української мови: У 3-х т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ, 1984. 92 с. + 391 карта; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 407 карт.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / Відп. ред. А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 2001. 856 с.
3. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини: Ч. 1. Назви страв, посуду і кухонного начиння. Пряшів, 1981; Ч. 2. Ткацька лексика. Пряшів, 1989.
4. Герман К. Атлас українських говірок Північної Буковини. В 2-х т. Т. 1. Фонетика. Фонологія. Чернівці: Видавнича спілка «Час», 1995. 314 с.; Т. 2. Словозміна, службові слова. Чернівці: «Прут», 1998. 215 с.
5. Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2003. 183 с.
6. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ч. 1–3. Ужгород, 1958–1993.
7. Дружук Ірина. Атлас фонетичних особливостей говірок Волинського Полісся. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М., 2023. 146 с.
8. Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. Рівне, 1993. 134 с.
9. Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах. Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. 260 с.
10. Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, 1991. 555 с.
11. Лизанець П. М. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говірках Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1976.
12. Марєєв Д. А. Атлас східнополіських говірок. Глухів, 2019. 542 с.

13. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси, 2000. 265 с.
14. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. Київ: Наук. думка, 1985. 136 с.
15. Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся. Київ – Житомир, 1994. 480 с.
16. Омельковець Р. С. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. Луцьк, 2003. 134 с.
17. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород, 1999. 104 с.
18. Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language / Compiled by J. Rieger. Warszawa, 1996.
19. Atlas gwar bojkowskich / Pod kierunkiem J. Riegera. Wrocław: etc., 1980 – 1986. – Т. 1–6.

Список діалектних словників

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. Луцьк: Вежа, 2000.
2. Аркушин Григорій. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк, 2018. 268 с.
3. Аркушин Г. Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся. *Поліська дома. Фольклорно-діалектологічний збірник*. Вип. 1. Луцьк, 1991. С. 113–185.
4. Аркушин Г. Л. Словник українських говірок Підляшшя. Луцьк, 2025. 588 с.
5. Астаф'єва Марія, Воронич Ганна. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4-х книгах. Кн. 1. А–Ж. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 516 с. + 8 іл.
6. Березовська Г. Г. Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. 275 с.
7. Бичко З. М. Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської області. Львів, 1992. 26 с.
8. Брилінський Д. Словник подільських говірок. Хмельницький, 1992. 92 с.
9. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. 160 с.
10. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків, 1960. Вип. I. 538 с.
11. Габорак Мирослав. Назви гір і полонин Івано-Франківщини: Словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 500 с.
12. Глуховцева К., Лєснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник українських східнослобожанських говірок. Луганськ, 2002. 234 с.
13. Глушко Михайло, Хомчак Леся. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017. 592 с. (Серія «Діалектологічна скриня»; Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 47).
14. Гнатишек Юрій. Слова з Болехова / Співавтори-лексикографи Оксана Сімович, Наталія Хобзей (відп. ред), Тетяна Ястремська. Львів, 2017 (Серія «Діалектологічна скриня»). 636 с.
15. Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів. Словник. У 2-х т. Том I. А–М. Івано-Франківськ, 2018. 1000 с.

16. Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Теробовельщини. Мюнхен, 1976.
17. Горбач О. Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія). *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 247–364.
18. Гороф'янюк Інна. Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 304 с.
19. Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.
20. Громик Юрій. «Наша байка зусьом начча»: поліська говірка с. Липне: монографія. Луцьк, 2023. 288 с.
21. Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я.В. Закревської. Львів, 1997. 230 с.
22. Денисюк В. Дмитрушки. Словник говірки рідного села. Умань: ВПЦ «Візаві», 2024. 459 с.
23. Дзендзелівський Й. О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958. 47 с.
24. Дидик-Меуш Ганна. Мокряни. Говірка маминого села: Словник. Львів: Піраміда, 2021. 288 с.
25. Доброльожа Г. М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами тварин. Житомир, 1997. 53 с.
26. Доброльожа Г. М. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир, 2003. 160 с.
27. Доброльожа Галина. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир, 2010. 404 с.
28. Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини. Суми, 1991. 194 с.
29. Дуда Ігор. Лемківський словник. 26000 слів. Тернопіль: Астон, 2011. 376 с.
30. Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001. 180 с.
31. Зеленько А. С., Сенчук І. В., Середа Ф. Я. Словник східнополіського говору. *Методичні вказівки з діалектології української мови*. Луганськ, 1990. С. 5–40.

32. Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини. *Збірник Харківського історико-географічного товариства. Нова серія*. Т. 1. Харків, 1993. С. 153–162.
33. Івченко А., Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братислава: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1990. 160 с.
34. Каліщук Юлія. Метеорологічна, астрономічна та календарно-часова лексика східностепових говірок. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 268 с.
35. Коваленко Н. Д. Матеріали до словника фразем західноподільських говірок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського*. Ужгород, 2001. С. 253–257.
36. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць*. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
37. Котяш Олександр. Словник говірки села Залужжя Дубровицького району Рівненської області (залужецька балачка, або баймо по-нашому). Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», 2024. 224 с.
38. Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. Київ: Вид-во ВУАН, 1928. 135 с.
39. Кушнір Г. М. Словник діалектних та маловживаних слів села Липча Хустського району Закарпатської області. Івано-Франківськ, 2019. 133 с.
40. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш; [авт. ідеї та відп. ред. Н. Хобзей]; НАН України, Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича. Львів: [Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України], 2009. 670 с. (Діалектологічна скриня).
41. Леонюк В. Словник Берестейщини. Львів, 1996. 360 с.
42. Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ, 2008. 328 с.

43. Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ: Вид-во «Шлях», 1999. 76 с.
44. Леснова Валентина. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 304 с.
45. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ, 1974. 260 с.
46. Лисенко С. П. Словник Середнього та Східного Полісся. Київ, 1971. 61 с.
47. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 2003. 172 с.
48. Матеріали до словника буковинських говірок: Навчальний посібник. / В.А. Прокопенко та ін. Чернівці: Вид-во Чернівецького держ. у-ту, 1971–1979. Вип. 1–6.
49. Матеріали до словника подільського говору / Упор. І.В. Гороф'янюк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. 461 с.
50. Мацюк Зоряна. Говорити як медок варити. Словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 688 с.
51. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 78 с.
52. Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 224 с.
53. Никончук М. В. Матеріали до Лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся. Київ: Наукова думка, 1978. 314 с.
54. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. Київ, 1985. 312 с.
55. Никончук М. В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Київ, 1990. 292 с.
56. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Житомир, 1990. 286 с.
57. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика правобережного Полісся. Житомир, 1989. 164 с.

58. Омельковець Руслана. Словник ботанічної лексики західнополіських говірок. Луцьк. 2016. 220 с.
59. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ, 1984. Ч. I–II.
60. Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки села Мусіївки (Вчорайшенського району Житомирської області). *Лексикографічний бюлетень*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Вип. 6. С. 22–35.
61. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок. Дієслівна лексика. Ч. 1. Тернопіль: Тернопільський педінститут, 1997. 56 с.
62. Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ, 2004. 362 с.
63. Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
64. Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Випуск 1. А – Об'ясняться. Харків: ОБВ НМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 296 с.
65. Сагаровський А. А., Фразеологічний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. 436 с.
66. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1990. 100 с.
67. Сікорська З. С., Шевцова В. О., Шутова Л. І. Словник діалектної лексики Луганщини / За ред. З. С. Сікорської. Київ, 2002. 223 с.
68. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
69. Словник діалектної лексики Луганщини / За ред. З. С. Сікорської. Київ: Шлях, 2002. 224 с.
70. Словник гуцульських говірок (літера «Б»). *Гуцульщина: Лінгвістичні етюди*. Київ, 1991. С. 90–304.
71. Словник прикметникового лексикону лемківських говірок / укл. С. Є. Панцьо, Н. І. Лісняк. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. 232 с.

72. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.
73. Тищенко Тетяна. Лексика бджільництва Східного Поділля. Умань, 2008. 88 с.
74. Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи: навч. посіб. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 382 с.
75. Ужченко В. Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 1993. 112 с.
76. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських та степових говірок Донбасу. Луганськ, 2005. 348 с.
77. Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини): Навчально-методичні матеріали для студентів філологічного факультету (відділення української мови та літератури) / Укладач: доцент Сагаровський А. А. Харків, 2005. 58 с.
78. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.
79. Хобзей Наталія, Сімович Оксана, Ястремська Тетяна, Дидик-Меуш Ганна. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Діалектологічна скриня»). 668 с.
80. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 1–4.
81. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.
82. Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник. Львів–Нью-Йорк, 2008. 288 с.
83. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. 173 с.
84. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku J. Rieger. Kraków, 2001. 292 s.

Список збірок діалектних текстів

1. Аркушин Г. Л. Голоси з Берестейщини: тексти. Луцьк, 2012. 536 с. + диск DVD.
2. Аркушин Григорій. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк, 2010. 542 с.
3. Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя: Тексти. Луцьк, 2007. 536 с.
4. Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2008. 480 с.: іл.
5. Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н. О., Гуйванюк Н. В., Бузинська В. Є. Чернівці, 2006. 383 с.
6. Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів [Текст]: навч.-метод. посіб. / [упоряд.: Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко]. Кам'янець-Подільський: Рута, 2019. 341 с.
7. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1: Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. Київ, 2003. 456 с.
8. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2: Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. Київ, 2003. 608 с.
9. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. Київ, 2005. 704 с.
10. Говірки Західної Полтавщини: Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. Черкаси, 2012. 324 с.
11. Говірки історичної Уманщини та суміжних земель / Ред. Т. М. Тищенко. Умань, 2008. 246 с.
12. Говірки південно-західного наріччя української мови: Збірник текстів / Упоряд. Н. М. Глібчук. Львів, 2000. 156 с.
13. Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів / Упорядники: Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина; відпов. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2008. 369 с.
14. Говірки Черкащини: Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси, 2013. 882 с.
15. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипко, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л.

Г. Анісімова, Ю. І. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поістогова, Л. В. Рябець. Київ, 1996. 358 с.

16. Говори української мови: Збірник текстів / Упорядники С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. Київ, 1977. 590 с.

17. Гороф'янюк І. Хліб у народному слові Вінниччини. Київ: Ліра-К, 2026. 596 с.

18. Грицак Микола. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 320 с.

19. Єдність у різноманітності. Поліщуки. Навчально-методичний посібник / Упорядн.: Мойсієнко В. М., Гримашевич Г. І. Житомир, 2018. 144 с.

20. Жегуц І. Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001. 87 с.

21. Кірілкова Н. В., Поліщук Н. М. Рівненське Полісся: зразки мовлення, тексти [Текст]: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 336 с.

22. Матеріали діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С. Є. Панцьо, М. Я. Наливайко, Н. О. Свистун, Т. П. Вільчинська, І. М. Бабій, Т. М. Миколенко, І. Я. Кость. Тернопіль, 2013. 160 с.

23. Миголинець О. Українські закарпатські говірки. Збірник текстів. Ужгород, 2002. 66 с.

24. Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003. XVI + 784 с.

25. «Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас»: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І. В. Гороф'янюк. Вінниця, 2014. 148 с. + диск DVD.

26. Північно-східна Слобожанщина: Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І. В. Магрицька, В. Ф. Семистяга, З. С. Сікорська, М. Г. Чернописький, В. О. Шевцова. Львів, 2002. 254 с.

27. Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини / Упоряд. О. Лешка, Р. Шишкова, М. Мушинка. Нью-Йорк–Прага–Київ, 1998. XXI + 321 с.

28. Сватівщина: Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К. Д. Глуховцева, Є. С. Дзюба, В. С. Курило, І.О. Ніколаєнко, В. В. Просін, З. С. Сікорська, В. О. Шевцова. Луганськ, 1998. 136 с.

29. Скарби українських говорів: тексти про борщ / Відп. ред. Н. Хібеба, В. Лєснова; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2019. 320 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
30. Старобільщина: Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. К. Д. Глуховцева, В. С. Курило, В. В. Лєснова, О. А. Міхно, І. О. Ніколаєнко, З. С. Сікорська, В. О. Шевцова. Луганськ, 2000. 128 с.
31. Східнослобожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Науково-навчальний посібник / Ред. К. Д. Глуховцева. Луганськ, 2006. 110 с.
32. Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи: навч. посіб. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 382 с.
33. Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник та автор передмови Н. М. Глібчук. Львів, 2005. 238 с.
34. Українські закарпатські говірки: Тексти / Упоряд. та передм. О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач. Ужгород, 2004. 400 с.
35. Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / упоряд. К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко; за ред. К. Д. Глуховцевої. Луганськ, 2011. 424 с.

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Підписано до друку. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Ум.-дрк. арк. 8. Наклад 100. Зам.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ЖТ №10 від 07.12.2004 р.
електронна пошта (E-mail): ukr.mova.ff@gmail.com